

Н. Б. ПОБІЯНСЬКА, Н. С. ХАТНЮК

**ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ВИЗНАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО
ЗОБОВ'ЯЗАННЯ НЕДІЙСНИМ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА
ОХОРОНЮВАНИХ ІНТЕРЕСІВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ**

Монографія

**За загальною редакцією
доктора юридичних наук, доцента
Хатнюк Н.С.**

Київ 2020

УДК

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Факультету права та міжнародних відносин
Київського університету імені Бориса Грінченка*

Рецензенти:

А.П. Чернега, кандидат юридичних наук, доцент кафедри публічного та приватного права факультету права та міжнародних відносин Київського університету імені Бориса Грінченка

Ж.В. Удовенко, кандидат юридичних наук, доцент кафедри приватного права Факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Н.А. Скрицька, кандидат юридичних наук, адвокат, директор Товариства з обмеженою відповідальністю «Юридична фірма «Центр правових послуг А.С.К.»

Побіянська Н.Б., Хатнюк Н. С. Правові підстави визнання господарського зобов'язання недійсним як спосіб захисту прав та охоронюваних інтересів суб'єктів господарювання : монографія / за заг. ред. д. ю. н., доцента Н. С. Хатнюк. Київ: «Видавництво Людмила», 2020. 168 с.

ISBN

Монографія присвячена всебічному та комплексному дослідженню актуальних теоретичних і практичних проблем визнання господарського зобов'язання недійсним як способу захисту прав та охоронюваних інтересів суб'єктів господарювання на сучасному етапі розвитку господарських правовідносин в Україні. На підставі правової доктрини, положень цивільного та господарського законодавства, а також судової практики, здійснено ґрунтовний аналіз правового забезпечення господарських договірних правовідносин та їх основних елементів. Досліджено визначення місця господарського договору, господарських зобов'язань та підстав їх недійсності у доктрині господарського права, розкрито сучасну парадигму розуміння способів та форм захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання, визнання господарського зобов'язання недійсним як способу захисту прав та охоронюваних інтересів суб'єктів господарювання, здійснено аналіз правових підстав визнання господарського зобов'язання недійсним та визначено правову природу реституції, конфіскації, відшкодування матеріальної шкоди як основних правових наслідків визнання господарського зобов'язання недійсним. Вперше здійснено теоретико-прикладне дослідження захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання шляхом визнання господарського зобов'язання недійсним.

Монографія розрахована на науковців, аспірантів, докторантів, юристів-практиків, суб'єктів господарювання та всіх учасників господарських відносин, які переймаються проблемами правового забезпечення захисту прав та інтересів суб'єктів підприємницької діяльності та врегулювання господарських договірних відносин зокрема.

Може бути корисною під час викладання й вивчення у вищих навчальних закладах навчальних дисциплін «Цивільне право», «Господарське право», «Підприємницьке право» «Господарське процесуальне право», «Господарське законодавство», та низки інших, що пов'язані з правовим регулюванням господарських відносин.

УДК

ISBN

Побіянська Н.Б., Хатнюк Н.С., 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....

ВСТУП.....

РОЗДІЛ 1

**ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ ПРАВ ТАІНТЕРЕСІВ СУБ'ЄКТІВ
ГОСПОДАРЮВАННЯ, ПОРУШЕНИХ НЕДІЙСНИМ
ГОСПОДАРСЬКИМ ЗОБОВ'ЯЗАННЯМ.....**

1.1. Способи та форми захисту прав таінтересів суб'єктів господарювання.....

1.2. Правові підстави визнання недійсним господарського зобов'язання як спосіб захисту прав таінтересів суб'єктів господарювання .....

1.3. Правові наслідки визнання недійсним господарського зобов'язання.....

1.4. Особливості відшкодування матеріальної шкоди як наслідок визнання господарського зобов'язання недійсним.....

Висновки до розділу 1.....

РОЗДІЛ 2

**ЗАПЕРЕЧНІ ПІДСТАВИ НЕДІЙСНОСТІ ГОСПОДАРСЬКОГО
ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ПРАВ ТАІНТЕРЕСІВ
СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ.....**

2.1. Зловмисна домовленість представника однієї сторони з контрагентом та перевищення повноважень уповноваженою особою від імені суб'єкта господарювання як підстави визнання недійсним господарського зобов'язання.....

2.2. Порухення форми господарського зобов'язання як підстава визнання його недійсним.....

2.3. Недійсність господарського зобов'язання у результаті впливу помилки й обману.....

2.4. Вплив тяжких обставин та невігідних (кабальних) умови господарського зобов'язання як підстава визнання його недійсним.....

2.5. Фіктивність та удаваність господарського зобов'язання як підстава визнання його недійсним.....

Висновки до розділу 2.....

РОЗДІЛ 3

БЕЗЗАПЕРЕЧНІ ПІДСТАВИ НЕДІЙСНОСТІ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ.....

3.1. Порушення норм законодавства як підстава визнання недійсним господарського зобов'язання .....

3.2. Порушення інтересів держави та моральних засад суспільства як підстава визнання господарського зобов'язання недійсним .....

Висновки до розділу 3.....

ВИСНОВКИ.....

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВГС України	Вищий господарський суд України
ГК України	Господарський кодекс України
ГПК України	Господарський процесуальний кодекс України
ЄС	Європейський суд
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
КК України	Кримінальний кодекс України
КУпАП	Кодекс України про адміністративні правопорушення
НБУ	Національний банк України
ОЕСР	Організація економічного співробітництва та розвитку
ПК України	Податковий Кодекс України
СК України	Сімейний кодекс України
ЦК України	Цивільний кодекс України
ЦПК України	Цивільний процесуальний кодекс України

ВСТУП

Вивчення проблем захисту прав та законних інтересів суб'єктів господарювання, як основних учасників господарського обороту, набуває особливої актуальності під час адаптації правової системи України та наближення національного правового регулювання господарської діяльності до вимог європейського законодавства, яке призвело до загострення конкуренції між суб'єктами господарювання, обумовило розробку нового підходу до захисту інтересів підприємництва та удосконалення правового забезпечення господарської діяльності.

Основою такого підходу є удосконалення правових підстав визнання господарських договорів недійсними, розробку та запровадження нових правових підстав недійсності господарських зобов'язань, як способу захисту прав і законних інтересів суб'єктів господарювання, котрий ґрунтується на теоретичних знаннях, практичних навичках та актуальних інноваціях. Однак, реалізація такого підходу неможлива без пошуку нових шляхів розвитку інституту господарського договору та підвищення дієвості передбачених законодавством інструментів захисту прав та законних інтересів суб'єктів господарювання, оскільки, удосконалення господарсько – правових способів, форм і засобів захисту прав суб'єктів господарювання зумовлено економічною та соціальною значущістю розвитку підприємницької діяльності, активним зростанням господарського обороту та розширенням договірних зв'язків з іноземними суб'єктами господарювання.

Визнання господарського зобов'язання недійсним шляхом застосування відповідних правових підстав, передбачених законодавством, є одним із способів захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання. Втім, особливістю правового регулювання відносин щодо визнання господарського договору недійсним, є їх регламентація нормами Цивільного та Господарського кодексів України, положення яких опираються на різну практику правозастосування окремих підстав визнання договору недійсним, однак містять дещо різні доктринальні підходи, котрі не враховують особливу природу господарських зобов'язань, організаційних та майнових умов окремих видів господарських договорів, специфіку діяльності учасників господарських відносин та механізму застосування правових наслідків недійсності договорів.

Така тенденція свідчить про неоднозначність окремих положень, колізій та прогалин у правовому регулюванні договірних відносин, які призводять до двоякого розуміння господарського зобов'язання, вчинення істотних помилок під час укладення та виконання договорів, що негативно впливає на діяльність суб'єктів господарювання. З метою уникнення розбіжностей положень законодавства, у правозастосовній практиці набуває актуальності монографічне наукове дослідження окремих правових підстав визнання господарського зобов'язання недійсним, як способу захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання, яке охоплює аналіз особливої природи господарських зобов'язань, правових підстав їх недійсності та удосконалення механізму застосування правових наслідків недійсності господарських зобов'язань.

Так, інститут визнання господарського договору недійсним є досить популярним предметом наукових досліджень. Однак, залишаються недостатньо розкритими й обґрунтованими такі правові підстави визнання господарського зобов'язання недійсним, як вплив тяжких обставин та невігідних (кабальних) умов господарського зобов'язання, помилки й обману на поведінку суб'єкта господарювання, порушення норм законодавства, інтересів держави та моральних засад суспільства, перевищення повноважень уповноваженою особою від імені суб'єкта господарювання, внаслідок фіктивності або удаваності господарського зобов'язання та зловмисної домовленості представника однієї сторони з контрагентом, з метою захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання.

Особливої уваги заслуговує розуміння та практичне застосування способу захисту прав суб'єктів господарювання такої правової підстави визнання господарського зобов'язання недійсним, як суперечність його інтересам держави та суспільства. Потребують подальшого наукового дослідження механізми підвищення ефективності правового регулювання захисту суб'єктів господарювання в сучасних умовах та практичної реалізації фактичних наслідків недійсності господарських зобов'язань.

Зазначене вище обумовлює необхідність аналізу особливостей правового регулювання захисту прав та інтересів учасників господарських відносин, шляхом визнання господарських зобов'язань недійсними та надання науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення правового

забезпечення застосування підстав визнання господарських договорів недійсними.

Науково-теоретичне підґрунтя дисертаційного дослідження склали наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених-правознавців, які зробили вагомий внесок у розробку питань юридичної природи господарського договору, впливу договору на підприємницьку активність суб'єктів господарювання та належне виконання господарських зобов'язань, зокрема: С. С. Алексєєва, О. В. Безух, О. А. Беляневич, Г. М. Белякова, В. А. Бондика, М. І. Брагінського, С. Н. Братусь, І. А. Бутирської, Л. С. Васильєва, І. В. Венедиктова, О. М. Вінник, В. В. Вітрянського, О. П. Віхрова, М. М. Войнарівського, Л. І. Грабован, О. В. Дзери, С. Ф. Демченка, В. В. Джуня, Л. Є. Зуєвої, Г. Л. Знаменського, О. С. Іоффе, Ю. В. Кабенюк, О. М. Лобача, А. В. Луця, В. В. Луця, В. К. Мамутова, І. В. Матвєєва, І. Б. Новицького, О. В. Побірченко, О. П. Подцерковного, Б. М. Полякова, П. М. Рабіновича, Н. А. Скрицької, Ж. В. Удовенко, Г. Ф. Шершневича, В. С. Щербини, О. Х. Юлдашева та інших. Дослідженню проблем правового регулювання дійсності господарських договорів, підставам та наслідкам визнання підприємницьких договорів недійсними, способам захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання присвячено наукові здобутки таких вітчизняних науковців, як: Ж. А. Білоус, І. В. Давидової, Г. А. Осетинської, С. С. Потопальського, Н. С. Хатнюк та А. П. Чернеги.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених окремим аспектам аналізу правових підстав і наслідків визнання господарських договорів недійсними, а також впливу належного виконання договірних господарських зобов'язань на підприємницьку активність суб'єктів господарювання, котрі мають важливе наукове та практичне значення, науковий потенціал дослідження питань визнання господарських зобов'язань недійсними, як способу захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання, не вичерпав усіх дискусій і різних підходів до цієї проблематики, пов'язаних із недосконалістю законодавчого врегулювання й активним розвитком господарських відносин.

У зв'язку з цим, комплексне дослідження теоретичних та практичних проблем визнання господарських зобов'язань недійсними, як способу захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання, а також пошук напрямів та шляхів удосконалення господарсько-правового забезпечення, свідчать про

актуальність, теоретичну та практичну значущість монографічного дослідження.

Монографічна робота є намаганням автора комплексно з урахуванням останніх досягнень правової науки, використовуючи сучасні методи наукового пізнання, здійснити дослідження проблем теорії та практики визнання господарських зобов'язань недійсними як способу захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання, розкритті змісту окремих правових підстав та наслідків недійсності господарського договору, виявленні прогалин і суперечностей цивільного та господарського законодавства, розробці науково-теоретичних та практичних пропозицій, спрямованих на його вдосконалення.

Звідси основними завданнями монографічного дослідження є такі:

- аналіз теоретично-правових основ захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання та споживачів;
- розкриття сутності та значення захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання;
- узагальнення способів, форм та засобів захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання;
- дослідження правових засад та сучасного стану законодавчого забезпечення визнання господарського зобов'язання недійсним як способу захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання;
- аналіз правових підстав визнання господарського зобов'язання недійсним та окреслення підстав його нікчемності й оспорюваності;
- обґрунтування правових наслідків визнання недійсним господарського зобов'язання внаслідок порушення прав та інтересів суб'єктів господарювання, та удосконалення механізму застосування реституції;
- розкриття особливостей визнання господарського зобов'язання недійсним, вчиненого внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з контрагентом та перевищення повноважень уповноваженою особою від імені суб'єкта господарювання;
- характеристика порушення форми господарського договору як правової підстави визнання господарського зобов'язання недійсним;
- окреслення змісту помилки та обману як правових підстав визнання господарського зобов'язання недійсним;

- аналіз впливу тяжких обставин та невігідних (кабальних) умов господарського зобов'язання на визнання його недійсним;
- розкриття юридичної природи визнання недійсним фіктивного та удаваного господарського зобов'язання;
- дослідження сутності визнання недійсним господарського зобов'язання, яке порушує норми законодавства, публічний порядок, моральні засади суспільства та суперечить інтересам держави;
- узагальнення та аналіз судової практики господарських спорів щодо визнання господарських зобов'язань недійсними в Україні;
- з'ясування основних проблем та недоліків законодавчого забезпечення визнання недійсним господарського зобов'язання, розробка шляхів удосконалення правового регулювання захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання при укладенні господарських договорів.

Таким чином, у монографії нами здійснено комплексний аналіз теоретичних і прикладних проблем визначення та застосування правових підстав і наслідків визнання господарського зобов'язання недійсним як способу захисту прав та законних інтересів суб'єктів господарювання. На основі аналізу правової доктрини, положень вітчизняного та зарубіжного законодавства, а також його правозастосування, детально досліджено концептуальні основи реалізації господарюючими суб'єктами права на захист своїх прав та законних інтересів за наслідками взяти на себе зобов'язань.

Окрему увагу приділено класифікації способів та форм захисту суб'єктів господарювання за різними критеріями, в залежності від виду порушення та суб'єктного складу, від підстав виникнення, зміни та припинення правовідносин, досліджено зміст певних видів господарських зобов'язань. Узагальнено способи, форми та засоби захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання, серед яких окреслено визнання господарського зобов'язання недійсним як один із необхідних способів захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання. Здійснено правову оцінку сучасного стану захищеності прав і законних інтересів господарюючих суб'єктів в Україні. Запропоновано удосконалення способів захисту ними своїх прав і законних інтересів та способи врегулювання господарських спорів у досудовому порядку.

Досліджено сучасний стан законодавчого забезпечення та судової практики визнання господарського зобов'язання недійсним як способу захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання в Україні, застосування різних правових підстав і наслідків недійсності господарського зобов'язання. Уточнено умови дійсності господарських договорів шляхом їх поділу на суб'єктивні та об'єктивні умови дійсності та внесення пропозицій щодо їх закріплення у чинному законодавстві. Запропоновано вироблення у законодавстві єдиного підходу щодо врегулювання положень дійсності та недійсності господарських договорів, умов, що впливають на формування волі та волевиявлення сторін у господарських договорах, а також сформульовано авторську дефініцію поняття «недійсність господарського зобов'язання», визначено поняття та ознаки «оспорюваних» та «беззаперечних» правових підстав визнання господарських зобов'язань недійсними та застосування правових наслідків недійсності.

Аргументовано позицію про нове розуміння правових підстав недійсності господарського зобов'язання, за яким обґрунтовано доцільність поділу правових підстав зобов'язання на оспорювані та беззаперечні. Розкрито сутність беззаперечних правових підстав визнання недійсним господарського зобов'язання, що порушує моральні засади суспільства, публічний порядок та суперечить інтересам держави.

Обґрунтовано доцільність визначення оспорюваних правових підстав визнання господарського зобов'язання недійсним у господарському законодавстві. Охарактеризовано форму господарського договору як підстави визнання господарського зобов'язання недійсним та відповідності форми господарських договорів вимогам закону як об'єктивної умови дійсності господарських договорів. Розкрито юридичну природу визнання недійсним фіктивного та удаваного господарського зобов'язання. Окреслено зміст правової підстави впливу помилки та обману на визнання господарського договору недійсним. Досліджено особливості, які доцільно врахувати при визнанні господарського зобов'язання недійсним на підставі впливу тяжких обставин та невігідних (кабальних) умов. Визначено особливості визнання господарського договору недійсним, вчиненого внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з контрагентом та перевищення повноважень уповноваженою особою від імені суб'єкта господарювання. Запропоновано визначення здатності

суб'єктів господарювання до укладення господарських договорів як одну із умов дійсності господарських договорів. Уточнено характеристики, які необхідно враховувати при визнанні господарського зобов'язання недійсним на підставі відсутності договірної правосуб'єктності та відповідної компетенції у сторони господарського зобов'язання.

Обґрунтовано правові наслідки визнання недійсним господарського зобов'язання внаслідок порушення прав та інтересів суб'єктів господарювання та доцільність поділу правових наслідків недійсності господарських зобов'язань на: загальні та спеціальні. Запропоновано удосконалити механізм застосування двосторонньої й односторонньої реституції. Аргументовано позицію щодо розширення кола правових наслідків визнання недійсним господарського зобов'язання, включивши до їх переліку такі обмеження як: конфіскація, припинення доступу до державного фінансування, позбавлення права брати участі у проведенні тендерів на закупівлю товарів, робіт чи послуги за кошти державного бюджету, обмеження в триманні державної допомоги, позбавлення права брати участі у приватизації державного майна та укладенні договорів концесії, а також участі у проектах державно-правового партнерства.

Основні теоретичні та практичні положення, висновки та пропозиції монографії загалом та окремі її аспекти узагальнені та оприлюднені автором на численних міжнародних, всеукраїнських наукових, науково-практичних конференціях, а саме: Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина» (м. Запоріжжя, 23–24 червня 2017 р.); науковій конференції «Двадцять четверті економіко-правові дискусії» (м. Київ, 28 лютого 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення» (м. Дніпро, 30–31 березня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання розвитку правової держави в умовах сучасного становлення громадянського суспільства у Україні» (м. Харків, 15–16 червня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина» (м. Запоріжжя, 22–23 червня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання економіки, обліку, фінансів та права» (м. Полтава, 10 листопада 2018 р.); круглому столі «Права людини в сучасних

умовах розбудови громадянського суспільства в Україні: До тижня права та 70 – і річниці Загальної декларації прав людини» (м. Київ, 14 грудня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній інтернет – конференції «Тридцять п'яти економіко-правові дискусії» (м. Львів, 21 березня 2019 р.); VI Міжнародній науково – практичній інтернет-конференції «Сучасний рух науки» (м. Дніпро, 4–5 квітня 2019 р.).

Висловлюємо сподівання, що монографія стане корисною:

– у науково-дослідній діяльності положення та висновки сформульовані у науковому дослідженні можуть бути основою для подальших теоретичних розробок, вирішення теоретичних та практичних проблем визнання господарських зобов'язань недійсними в Україні;

– у правотворчій діяльності сформульовані положення та висновки дослідження можуть бути використані при підготовці змін і доповнень до чинного законодавства України, які регулюють господарські правовідносини, визначають підстави визнання господарського зобов'язання недійсним, а також забезпечують захист прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання;

– у правозастосовній діяльності використання результатів дослідження дасть змогу суб'єктам господарювання, фізичним особам, установам та організаціям, судам забезпечити захист прав та законних інтересів суб'єктів господарювання шляхом визнання господарських зобов'язань недійсними;

– у навчальному процесі основні положення дослідження можуть бути використані у навчальному процесі під час викладання таких навчальних дисциплін, як: «Господарське право», «Господарське законодавство», «Захист цивільних прав», «Договірне право», а також при підготовці навчально – методичного забезпечення до них.

Маю щире сподівання, що ця робота буде сприяти проведенню комплексного аналізу існуючого господарського законодавства України та визначення сфер господарсько-правових відносин, які потребують приведення у відповідність із світовими тенденціями розвитку приватного права, а також при підготовці пропозицій щодо внесення до нього змін та доповнень.

Низький уклін та щира подяка моїм рідним і близьким, друзям та колегам за увагу та підтримку у підготовці монографічного дослідження.

РОЗДІЛ 1.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ, ПОРУШЕНИХ НЕДІЙСНИМ ГОСПОДАРСЬКИМ ЗОБОВ'ЯЗАННЯМ

1.1 Способи та форми захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання

Інститут захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання є необхідною складовою правового поля кожної держави, яка прагне створити всі належні умови для стабільного та ефективного господарського обороту. Чинне законодавство України, як і загальна світова практика надає свободу вибору засобів та способів захисту порушених прав. Світовою тенденцією останнім часом є врегулювання господарських спорів шляхом визнання господарських зобов'язань недійсними. Проте, на даний час, саме такі способи відновлення порушених прав суб'єктів господарювання є недостатньо вивченими й потребують комплексного дослідження та всебічного аналізу. Однозначно позитивним є факт введення медіації як способу захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання у правове поле України на законодавчому рівні. Але невитребуваними є й інші способи захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання, досудового та судового врегулювання господарських спорів, таких як укладення протоколу розбіжностей, проведення переговорів, укладення мирової угоди, вчинення додаткової угоди, визнання договорів недійсними або дійсними тощо. Однією із причин цього, ми вбачаємо недостатність дослідження та обґрунтування їх переваг, не в достатній мірі напрацьований правовий механізм їх застосування.

Метою дослідження даного питання є аналіз правових способів та форм захисту прав та законних інтересів суб'єктів господарювання, дослідження правової природи та особливостей, як судових так і позасудових способів врегулювання спорів, приділяючи особливу увагу дослідженню такому способу захисту порушених прав суб'єктів господарювання як визнання господарського зобов'язання недійсним.

Серед наукових досліджень способів захисту прав суб'єктів цивільного та господарського обороту вітчизняних та зарубіжних дослідників та практичних діячів варто відзначити наукові праці М. І.

Брагинського, О.А. Беяневич, О. М. Бобрової, Т.В. Боднар, Є.О. Борисової, С. В. Васильчака, А. П. Вершиніна, В. В. Вітрянського, А. О. Горової, Д. В. Задихайло, В. А. Жмудь, Г. І. Єрмоєнко, С. І. Калашникової, К. В. Михайлової, Ю. А. Михальського, Н. П. Осіпової, І. В. Панової, В. В. Петруня, О. П. Подцерковного, Ю. Д. Притики, О.Г.Хрімлі, В. Ф. Яковлева, А. В. Кучеренко.

Відповідно до ст. 55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожен має право будь – якими не забороненими законом засобами захищати свої права й свободи від порушень і протиправних посягань. За положеннями ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі [44, С.141]

Заслуговує на увагу думка О.В. Совгирі про те, що неодмінною умовою верховенства та стабільності Конституції України є її правова охорона, яка здійснюється у двох основних формах: конституційний контроль і конституційний нагляд [129, С.34].

В правовому середовищі існує думка про те, що «охорона» та «захист» є тотожними поняттями. Однак, погодитись з такою думкою не можна, оскільки поняття «захист» як правова категорія є однією з найбільш ємних, а розширення його змісту шляхом додавання епітетів «правовий, судовий, соціальний тощо» зумовлює чільне місце в усьому правозастосовному процесі. Тобто перехід від загального, яким є категорія «захист», до більш конкретного, яким є, наприклад, «захист конституційних прав і свобод людини й громадянина», «правовий захист», «судовий захист» тощо, значно розширює горизонти наукового пізнання та дає чітке розуміння значення процесу захисту для утвердження права в Україні. Про важливість цього поняття для всієї правоохоронної системи держави свідчить той факт, що в Конституції України його вжито 34 рази [27, С.54].

Ми погоджуємося з позицією І.В. Голованя, який поняття «захист» розглядає, як профілактичну, неупереджену діяльність, якою за своїм змістом і завданням є «охорона». Він вважає, що захист прав суб'єктів підприємницької діяльності є введення в дію системи правових та організаційно-технічних засобів із забезпечення реалізації підприємницької діяльності та недопущення їх порушень [16, С.112].

Більшість авторів відзначають надзвичайну важливість і значимість інституту захисту прав [68, С. 2; 143, С. 1], але перелік робіт присвячений цій проблематиці залишається незначним. Дослідженню системи способів захисту майнових прав суб'єктів господарювання, на нашу думку, має передувати визначення категорії захисту прав та інтересів. Захист є правомочністю зі здійснення суб'єктивних майнових прав шляхом реалізації відповідної поведінки особи через заходи, спрямовані на відновлення, (визнання) порушених (оспорюваних) прав та вплив на правопорушника.

Захист права і охоронюваного законом інтересу, як зазначає І. В. Венедиктова, є об'єктивною категорією, що не просто декларується, а у більшості випадків реалізується за допомогою норм матеріального та процесуального права [9, С. 26]. Центральним поняттям інституту захисту майнових прав та інтересів є суб'єктивне право особи на захист. Традиційним є розуміння права особи на захист як одного із основних елементів будь-якого суб'єктивного майнового права [138, С. 15].

Право на захист розглядається як частина суб'єктивного права поряд з правом на власні дії, а також правом вимагати певної поведінки від зобов'язаних осіб [128, С. 248; 155, С. 75]. Під суб'єктивним правом на захист розуміється як юридично закріплена можливість уповноваженої особи використати заходи правоохоронного характеру з метою відновлення порушеного права і припинення дій, що його порушують [22, С. 409].

В. П. Грибанов обґрунтував право на захист як можливість застосування до правопорушника заходів примусового впливу, причому підкреслювалось, що таку можливість не потрібно розуміти лише як приведення в дію апарату державного примусу. Право на захист за своїм матеріально-правовим змістом включає в себе не лише можливість уповноваженої особи звернутись до компетентних державних чи громадських органів із вимогою про примушування зобов'язаної особи до певної поведінки, але й можливість уповноваженої особи використати дозволені законом засоби власноручного примусового впливу на боржника, захищати належне йому право власними діями фактичного порядку (самозахист), а також можливість застосування безпосередньо самою уповноваженою особою юридичних заходів оперативного впливу на правопорушника [25, С. 154 – 155].

На думку Іванової С.М., можливість вчинення власних дій суб'єктом права на захист полягає у праві самостійно вживати заходи стосовно зобов'язаної особи, спрямовані на усунення перешкод в здійсненні регулятивного суб'єктивного права і поновлення його в попередньому стані. Можливість вимагати вчинення чужих дій полягає у зверненні особи до юрисдикційних органів із вимогою про застосування примусових заходів щодо зобов'язаної особи [40, С.342].

Таким чином, право на захист є самостійною правомочністю, що виступає складовим елементом будь-якого суб'єктивного права, яке реалізується у випадку порушення останнього. Під захистом прав суб'єктів господарювання та споживачів розуміється введення в дію системи правових та організаційно-технічних заходів, спрямованих на забезпечення реалізації прав цих суб'єктів та недопущення їх порушень. Суб'єктивне право на захист можна визначити як міру дозволеної поведінки уповноваженої особи, спрямовану на відновлення становища, яке існувало до порушення права або на усунення перешкод в здійсненні права.

На перший погляд, проблема захисту майнових прав суб'єктів господарювання настільки часто обговорюється в юридичній літературі, та виступає сутністю юридичної практики, що основні положення цього інституту вже мають усталений характер. Однак, теоретичний аналіз поняття «захист прав та інтересів» учасників господарських правовідносин, як правило, зводиться до характеристики співвідношення понять господарсько-правового захисту та господарсько-правової відповідальності, що, безумовно, є дуже важливим аспектом, але питання матеріально – правового змісту захисту прав та інтересів учасників господарських правовідносин не вичерпує.

Разом із тим, без розуміння природи захисту майнових прав суб'єктів господарювання, неможливе визначення належної системи способів захисту майнових прав та інтересів суб'єктів господарювання. Визначення місця способів захисту майнових прав суб'єктів господарювання дозволить ефективно вирішувати питання прообрання того чи іншого способу захисту, найбільш ефективну комбінацію декількох способів у різному їх співвідношенні.

Способами захисту варто вважати визначені законодавством матеріально – правові засоби та механізми спрямовані на відновлення

становища, яке існувало до порушення суб'єктивного права або на усунення перешкод у здійсненні суб'єктивного права. Механізм захисту прав суб'єктів господарювання складає сукупність взаємопов'язаних правових засобів, способів і форм, за допомогою яких поведінка суб'єктів господарювання, їх контрагентів та державних органів у ході їх правовідносин приводиться у відповідність до вимог і дозволів, що містяться у нормах права, і тим самим забезпечує захист законних прав учасників господарських правовідносин.

Таким чином, захист прав суб'єктів господарювання – це система заходів (форм і способів діяльності), які здійснюються відповідно до закону суб'єктом господарювання як самостійно, так і через уповноважених осіб, і спрямовані на запобігання й усунення загроз порушення прав відповідних суб'єктів, усунення перешкод при здійсненні цих прав, відновлення порушених прав і правового статусу та залучення порушників до відповідальності. Необхідно відзначити, що інститут захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання має комплексний характер, оскільки форми, засоби, порядок правового захисту забезпечуються нормами як матеріального, так і процесуального права.

З урахуванням викладеного, на нашу думку, під захистом прав суб'єктів господарювання пропонується розуміти реалізацію суб'єктами господарювання права на захист за допомогою застосування спеціально уповноваженими особами або суб'єктом господарювання самостійно передбачених законом способів захисту з метою відновлення порушеного права.

Суб'єкти господарювання повинні активно боротися з порушеннями закону з боку державних органів та захищати свої права, використовуючи всі можливості, які надані їм відповідним законодавством. Утім у цій справі існує чимало специфічних труднощів, у тому числі суто юридичного характеру, подоланню яких може сприяти використання поступового практичного досвіду та відповідного наукового забезпечення. Уточнюючи поняття механізму захисту прав суб'єктів підприємницької діяльності, І. В. Головань сформулював їх як систему відповідних засобів, способів, методів та техніко-юридичних прийомів, введення в дію яких забезпечується перш за все правовою роботою цих суб'єктів [16, С.124].

Таким чином, механізми захисту прав суб'єктів господарювання – це сукупність юридичних засобів, юридичних норм, що регулюють певні

відносини, дій відповідних суб'єктів та юридичних засобів примусу, які в сукупності спрямовані на ефективне здійснення і захист господарських прав, що належать суб'єктам господарювання та забезпечують здійснення останніми господарської діяльності згідно з напрямками діяльності та положеннями законодавства [16, С.132].

На нашу думку, способи захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання – це передбачені положеннями законодавства правові інструменти, дії суб'єктів правовідносин юридичні та засоби примусу, які в сукупності спрямовані на ефективне здійснення та захист прав й інтересів суб'єктів господарювання, що забезпечують здійснення ними господарської діяльності.

При застосуванні методів та засобів захисту прав суб'єктів господарювання існують певні особливості залежно від того, у процесі відносин з якими державними органами виникає необхідність у захисті прав.

Частиною 2 статті 20 ГК України передбачено, що кожний суб'єкт господарювання має право на захист своїх прав і законних інтересів. Права та законні інтереси зазначених суб'єктів захищаються шляхом: визнання наявності або відсутності прав; визнання повністю або частково недійсними актів органів державної влади та органів місцевого самоврядування, актів інших суб'єктів, що суперечать законодавству, ущемляють права та законні інтереси суб'єкта господарювання або споживачів; визнання недійсними господарських угод з підстав, передбачених законом; відновлення становища, яке існувало до порушення прав та законних інтересів суб'єктів господарювання; припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення; присудження до виконання обов'язку в натурі; відшкодування збитків; застосування штрафних санкцій; застосування оперативно-господарських санкцій; застосування адміністративно – господарських санкцій; установлення, зміни і припинення господарських правовідносин; іншими способами, передбаченими законом [18, С.144].

Більше того, ст. 147 ГК України декларує: 1) майнові права суб'єктів господарювання захищаються законом; 2) вилучення державою у суб'єкта господарювання його майна допускається не інакше як у випадках, на підставах і в порядку, передбачених законом; 3) збитки, завдані суб'єкту господарювання порушенням його майнових прав громадянами чи юридичними особами, а також органами державної влади чи органами

місцевого самоврядування, відшкодовуються йому відповідно до закону; 4) право власності та інші майнові права суб'єкта господарювання захищаються у спосіб, зазначений у ст. 20 ГК України [18, С.144].

У свою чергу, серед способів захисту права власності можна виділити: – речово-правові засоби захисту (віндикаційний і негаторний позови); – зобов'язально-правові (при наявності зобов'язань, договірних відносин).

З метою захисту прав суб'єктів господарської діяльності найчастіше звертаються до спорів про визнання договорів недійсними, про визнання недійсними актів державних та інших органів, підприємств або організацій; справи про банкрутство тощо.

Господарські права та інтереси суб'єктів господарської діяльності відповідно до ст. 20 ГК України захищаються такими способами: – визнання наявності або відсутності прав суб'єктів господарювання; – визнання повністю чи частково недійсними актів органів державної влади та місцевого самоврядування; – відновлення становища, яке існувало до порушення прав та законних інтересів суб'єктів господарювання; – припиненням дій, що порушують права або створюють загрозу їх порушення; – присудження до виконання обов'язку в натурі; – відшкодування збитків; – застосування штрафних, оперативно-господарських та адміністративно-господарських санкцій; – встановлення, зміною чи припиненням господарських правовідносин [18, С.144].

Перелік способів захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання, які можуть застосовуватись суб'єктами захисту, встановлений нормами Глави 3 ЦК України, не є вичерпним [156, С. 356]. Отже, можуть застосовуватись способи захисту, встановлені учасниками цивільних правовідносин безпосередньо у договорі або в законодавстві.

Традиційним є виділення юрисдикційної та неюрисдикційної форми захисту суб'єктивних прав та інтересів. Юрисдикційна форма захисту є діяльністю уповноважених державою органів по захисту порушених чи оспорюваних прав та інтересів.

Уповноваженими суб'єктами захисту є учасники цивільних правовідносин права та інтереси яких порушуються, не визнаються або оспорується. Зобов'язаними суб'єктами захисту у випадках і в порядку, передбаченому законом, є, відповідно до норм гл. 3 ЦК України, суд,

Президент України, органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, нотаріуси [156, С. 356]. Таким чином, передбачена відкрита невичерпна система способів захисту цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільних та господарських правовідносин (ч. 2 ст. 16 ЦК України). Президент України, органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, нотаріуси можуть застосовувати способи захисту цивільних прав та інтересів, лише встановлені законом та в межах своєї компетенції. Суд, як державний юрисдикційний орган, може застосовувати як способи захисту встановлені законом, так і способи захисту, які визначені договором суб'єктів цивільних та господарських правовідносин.

Спеціальне правове регулювання неюрисдикційної форми захисту цивільних прав та обов'язків встановлене ст.19 ЦК України. Неюрисдикційна форма охоплює дії суб'єктів (осіб) по захисту порушених і оспорюваних прав та інтересів, які вчиняються ними самостійно, без звернення до державних чи інших компетентних органів. В ЦК України такі дії об'єднані під поняттям самозахисту.

Основою розмежування є форма реалізації матеріально – правових способів захисту прав та інтересів — самостійно чи засобом звернення до уповноважених державою органів [138, С.137].

Захист суб'єктивних прав та інтересів шляхом визнання правочину недійсним, застосування наслідків недійсності правочину у вигляді відновлення становища, яке існувало до порушення права, відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, відшкодування моральної (немайнової) шкоди може мати місце і в неюрисдикційній формі, на підставі волевиявлення сторін.

Спори про визнання господарських договорів (зобов'язань) недійсними залишаються поширеною категорією судової практики у господарських судах України, при цьому не завжди рішення касаційної інстанції – Вищого господарського суду України співпадає з рішенням першої або другої судової інстанції. Це свідчить про наявні труднощі при розгляді таких справ як у матеріальному, так і в процесуальному аспекті.

Сьогодні можна стверджувати про те, що недійсність господарського договору як правовий інструмент стає потужною зброєю в руках недобросовісних підприємців, які прагнуть за будь – яку ціну застосувати

будь – яку правову підставу для ухилення від належного виконання своїх договірних господарських зобов'язань. Погіршення економічної та фінансової ситуації в Україні викликало загострення багатьох проблем, що й обумовило популяризацію в юридичній практиці випадків укладення фіктивних, удаваних договорів за участі суб'єктів господарювання, договорів під впливом тяжких обставин та на вкрай не вигідних умовах, договорів, що суперечать законодавству та інтересам суспільства, держави та територіальної громади тощо.

Інститут визнання господарських договорів недійсними, за ЦК України, розглядається як визнання недійсними цивільно-правових правочинів, а у ГК України як недійсність господарсько-правових зобов'язань. Як на одне з перших джерел, необхідно звернути увагу на п. 2.1 Постанови пленуму Вищого господарського суду України від 29 травня 2013 р. № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними», (далі за текстом – Постанова)[96], яка, як узагальнення судової практики, вказує нам на ті нормативно – правові акти, які та сформували безпосередньо практику вирішення таких спорів, а це: ЦК України, та ГК України. Варто звернути увагу ще і на те, що Вищий Господарський суд України першим у цьому переліку ставить ЦК України, а потім ГК України. Це можна пояснити тим, що в назві Постанови поняття «правочин» та «господарський договір» вжиті, як синоніми. Тому при застосуванні норм ЦК, як і будь-яких нормативно-правових актів, ми в першу чергу повинні враховувати норми ГК України.

Загальні правові підстави та наслідки недійсності господарських договорів (зобов'язань) передбачені статтями 215, 216 ЦК України [156, С. 356], статтями 207, 208 ГК України [18, С.144]. Правила, встановлені цими нормами, повинні застосовуватися господарськими судами в усіх випадках, коли правочин вчинений з порушенням загальних вимог частин першої – третьої, п'ятої статті 203 ЦК України не підпадає під дію інших норм, які встановлюють підстави та наслідки недійсності правочинів, зокрема, статей 228, 229, 230, 232, 234, 235, 10571 ЦК України [156, С. 356], статті 12 Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна»[101, С. 68], частини другої статті 15 Закону України «Про оренду землі» [88, С. 280], статті 12 Закону України «Про іпотеку» [86, С.313], частини другої статті 29 Закону України «Про страхування» [102, С. 78], статті 78 Закону України

«Про банки і банківську діяльність» [89, С. 1]тощо. Стаття 207, 208 ГК України щодо правових підстав недійсності господарських зобов'язань практично не застосовується при розгляді судових справ, пов'язаних із недійсністю господарських договорів, і тому існує об'єктивна необхідність доопрацювання ГК України в цій частині з урахуванням особливостей господарського договору [18, С. 144].

Отже, вирішуючи спори про визнання господарських договорів (зобов'язань) недійсними, господарський суд повинен встановити наявність фактичних обставин, з якими закон пов'язує визнання таких господарських договорів (зобов'язань) недійсними на момент їх вчинення (укладення) і настання відповідних наслідків, та в разі задоволення позовних вимог зазначати в судовому рішенні, в чому конкретно полягає неправомірність дій сторони та яким нормам законодавства не відповідає оспорюваний правочин. Відповідно до ст. 215 ЦК України, підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені ст. 203 ЦК України, а саме: зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства; особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності, волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі; правочин має вчинятися у формі, встановленій законом, правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, щообумовлені ним [156, С. 356].

Позиція Вищого господарського суду України щодо практики застосування норм ЦК та ГК України, висловлена в інформаційному листі від 7 квітня 2008 р. № 01 – 8/211 [91], де на питання, як слід застосовувати ГК України про недійсність господарських зобов'язань із огляду на положення ЦК України про недійсність правочинів, ВГС України відповідає так, що ст. 207 ГК України не містить особливостей регулювання господарських відносин, а містить загальні правила про недійсність господарських зобов'язань, які суперечать ЦК України як за термінологією, так і за змістом. Тому ст. 207 ГК України відповідно до абз. 1 та 2 ч. 2 ст. 4 ЦК України застосовуватись не може. З огляду на вказаний вище лист ВГСУ України, сьогодні при визнанні господарських договорів (зобов'язань) недійсними господарські суди повинні користуватися лише ЦК України ст. 203 про

загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину [63 , С.267].

Аналізуючи вітчизняну нормативно – правову базу та теоретико-прикладні проблеми захисту прав та інтерсів суб'єктів господарювання, можна виділити такі популярні шляхи врегулювання спорів між суб'єктами господарських правовідносин:

- проведення переговорів;
- укладення додаткових угод, протоколу розбіжностей та мирової угоди;
- претензійний порядок вирішення спорів;
- третейське судочинство;
- медіація, перед початком судового процесу;
- санація боржника до порушення справи про банкрутство;
- вирішення спорів міжнародним комерційним арбітражем (під час здійснення зовнішньоекономічної діяльності).

Процедури примирення можна визначити як процедури, що вибрані або встановлені учасниками спору на основі відповідних угод і спрямовані на врегулювання правових конфліктів, що здійснюються без залучення державних органів та не суперечать чинному законодавству [43, С.7].

Поширеним способом вирішення спорів та захисту прав суб'єктів господарювання в Україні є переговори – тобто намагання сторін, що конфліктують, вирішити спір без допомоги сторонніх осіб. Метою переговорів є прийняття спільних рішень, які сторони вважають найкращими, причому кожний учасник переговорного процесу сам вирішує, чи погоджуватись йому на ту чи іншу пропозицію. Відтак, сторони, які ведуть переговори, безпосередньо контролюють як процедуру переговорного процесу, так і його суть. Не випадково переговорам надається особлива увага, оскільки цей спосіб здебільшого ґрунтується на повазі опонентів один до одного, що дозволяє досягати згоди там, де інтереси не співпадають, думки й погляди розходяться, проте результативні переговори можуть запобігти виникненню конфліктів у подальшому [131, С.1 – 2].

Такий спосіб захисту цивільних прав як визнання договору недійсним і скасування в Державному реєстрі внесеного за заявою набувача може бути пов'язаний із необхідністю змінити чи припинити існуюче правовідношення.

Частиною 2 ст. 16 ЦК України встановлено способи захисту цивільних прав та інтересів у судовому порядку [156, С. 356]. До них належать:

- 1) визнання права;
- 2) визнання правочину недійсним;
- 3) припинення дії, яка порушує право;
- 4) відновлення становища, яке існувало до порушення;
- 5) примусове виконання обов'язку в натурі;
- 6) зміна правовідношення;
- 7) припинення правовідношення;
- 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
- 10) визнання незаконними рішення, дії чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб [156, С. 356].

Відповідно до абз. 2 п. 10 ч. 2 ст. 16 ЦК України суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом [156, С. 356].

П. П. Черевко зазначає, що хоч норми ЦК України й не надають визначення «мирова угода», за своєю правовою природою така угода належить до категорії правочинів. Як наслідок, така угода має відповідати вимогам ЦК України до правочинів. При цьому в аспекті цивільного процесу передбачена спеціальна процедура, що має забезпечити виконання загальних вимог для набуття мировою угодою властивостей законності та можливості бути виконаною у примусовому порядку [158, С. 224 – 225], оскільки в цивільному праві діє презумпція правомірності правочину.

Господарська відповідальність суб'єктів господарювання загалом є матеріальною відповідальністю і за правопорушення у сфері господарювання до правопорушника застосовуються санкції майнового характеру, підтвердженням цього є положення чинного законодавства [15, С. 56]. Так, Закон України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» регулює договірні правовідносини між платниками та одержувачами грошових коштів щодо відповідальності за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань [93, С. 28], Закон України «Про

ліцензування певних видів господарської діяльності», який визначає види господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, порядок їх ліцензування, встановлює державний контроль у сфері ліцензування, відповідальність суб'єктів господарювання та органів ліцензування за порушення законодавства у сфері ліцензування [98, С. 299], Закон України «Про банки і банківську діяльність» визначає структуру банківської системи, економічні, організаційні й правові засади створення, діяльності, реорганізації і ліквідації банків, метою якого є правове забезпечення стабільного розвитку й діяльності банків в Україні й створення належного конкурентного середовища на фінансовому ринку, забезпечення захисту законних інтересів вкладників і клієнтів банків, створення сприятливих умов для розвитку економіки України та підтримки вітчизняного товаровиробника [89, С. 30].

Передбачені ГК України оперативно-господарські санкції, які застосовуються у разі порушення другою стороною господарського зобов'язання, можна визначити як засіб негайного реагування на неправомірні дії з боку учасника зобов'язання. Вони застосовуються у позасудовому порядку та без попереднього пред'явлення претензії, оскільки під час укладення договору сторони дали згоду на їх застосування до недобросовісної сторони. Необхідними умовами застосування оперативно-господарських санкцій є виконання певних вимог, а саме: це передбачено договором, тобто можливість застосування таких санкцій має бути узгоджена обома сторонами; сторони можуть застосовувати лише ті санкції, які вони закріпили у договорі; порядок застосування оперативно-господарських санкцій регулюється виключно договором [161, С.124].

О. Г. Хрімлі пропонує дві групи способів самозахисту прав суб'єктів господарювання як інвесторів. Перша група включає способи самозахисту, що застосовуються суб'єктами господарювання для захисту прав і законних інтересів. До цієї групи можна віднести такі способи самозахисту, як: оперативно-господарські санкції, вимога припинити незаконні дії посадових осіб державних органів, висновок експерта та інші. Друга група включає способи самозахисту, які притаманні виключно для захисту прав інвесторів у сфері господарювання, наприклад, страхування інвестицій [151, С.66].

У позаюрисдикційності вбачається головна перевага самозахисту – максимально оперативна реакція на протиправні посягання та порушення

правових благ. Тутволя особи необтяжується строками юрисдикційного (державно-владного) захисту, а реалізується безпосередньо [134, С. 222].

Згідно зі ст. 19 ЦК України самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Тобто законодавець пропонує розмите визначення терміна «самозахист», яке не дозволяє чітко визначити, що включає в себе термін «самозахист». «Слово «самозахист» є багатозначним і використовується в нормативно-правових актах представниками юридичної науки та практики в різних значеннях. А якщо при цьому врахувати, що до останнього часу проблема здійснення самозахисту залишалася на периферії наукових інтересів, можна стверджувати, що застосування норм ст. 19 ЦК України зустріне значні труднощі» [133, С.76].

Сутність самозахисту полягає в тому, що відповідні матеріально-правові способи захисту можуть бути застосовані самостійно уповноваженими суб'єктами матеріально-правових відносин без звернення до юрисдикційного органу [123, С.58].

І.В. Солод вказує, що самозахист суб'єктом господарювання своїх прав та інтересів можна передбачити як застосування суб'єктом господарювання спрямованих на забезпечення дотримання прав та законних інтересів суб'єкта господарювання будь – яких способів, засобів, мір та заходів, прямо передбачених чи не заборонених законом та таких, що не суперечать традиційній судовій практиці, моральним засадам суспільства та правилам ділового обороту, або утримання від застосування таких [130, С.381].

Одним зі способів самозахисту прав суб'єктів господарювання є висновок експерта. Так, ст. 84 ПК України регулює питання проведення експертизи під час здійснення податкового контролю контролюючими органами. Експертиза проводиться у разі, коли для вирішення питань, що мають значення для здійснення податкового контролю, необхідні спеціальні знання у галузі науки, мистецтва, техніки, економіки та в інших галузях. Залучення експерта здійснюється на договірних засадах та за рахунок коштів сторони, що є ініціатором залучення експерта. Експертиза призначається за заявою платника податків або за рішенням керівника (або його заступника) контролюючого органу. Специфічним способом самозахисту саме інвесторів

у сфері господарювання є страхування інвестицій. Цей спосіб закріплено інвестиційним законодавством України [151, С.66].

Цікавим та перспективним інструментом захисту прав суб'єктів господарювання є інститут третейського судочинства. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про третейські суди», третейський суд – це недержавний незалежний орган, що утворюється за угодою або відповідним рішенням заінтересованих фізичних та/або юридичних осіб у порядку, встановленому законом, для вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин [105, С.412].

Як цивільне так і господарське законодавство не містить визначення поняття способів захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання. За їх призначенням вони можуть вважатися визначеним законом механізмом матеріально – правових засобів здійснення охорони прав та інтересів, що приводиться в дію за рішенням суду у разі їх порушення чи реальної небезпеки такого порушення. Питання захисту судом прав та інтересів суб'єктів господарювання залишається вкрай актуальним, оскільки відсутність належного правового врегулювання та суперечність окремих положень чинного законодавства породжує багато проблем при застосуванні передбачених указаними нормами способів захисту, що в більшості випадків позбавляє їх ефективності й істотно ускладнює здійснення судом захисту порушених прав та інтересів учасників спірних правовідносин.

Слід визначитись із поняттям «способи захисту права» у зв'язку з відсутністю його в чинному законодавстві, що породжує не лише проблеми в судовій практиці, але й численні наукові дискусії із цього питання серед вчених-юристів та практиків. Більшість правників визначають спосіб захисту прав як засіб чи спосіб впливу, визначений законом. Проте у всіх випадках визнання тієї чи іншої дії як способу захисту пов'язується із згадуванням у положеннях законодавства. Спосіб захисту також визначають як конкретні закріплені чи санкціоновані законом правоохоронні заходи, за допомогою яких усуваються порушення прав і вплив на правопорушника. Виконання цивільного обов'язку забезпечується засобами заохочення та відповідальністю, яка встановлюється договором або нормативним актом. Особа може бути звільнена від цивільного обов'язку або його виконання у випадках, встановлених договором або актами цивільного законодавства (ст.

14 ЦК України). Матеріальний аспект захисту охоплює й положення гл. 3 ЦК України, в якій йдеться саме про захист цивільних прав та інтересів [3].

Особливої уваги заслуговують думки Г. А. Свердлика й Є. Л. Страунінга про те, що шкода, заподіяна реалізацією права на самозахист не повинна явно не відповідати реальній або можливій шкоді, заподіяній порушенням. У суб'єкта господарювання об'єктами захисту є майно, комерційна таємниця, ділова репутація та ін. При цьому значимість об'єктів захисту для конкретного суб'єкта в кожному окремому випадку своя, як і способи само захисту тих самих благ можуть бути різними, як може бути різним шкода, заподіяна стосовно того самого блага. Наприклад, загроза заподіяння шкоди діловій репутації підприємства має більше значення для неї, чим заподіяння їй несуттєвої майнової шкоди. Тим часом для іншого суб'єкта господарювання заподіяння шкоди майну або його незаконне вилучення може привести до втрати основного доходу, що для нього буде більш значимим, ніж шкода його діловій репутації. Із цього випливає, що перевірка розглянутої умови правомірності самозахисту може бути ускладнена, оскільки межі правомірності конкретного способу суб'єкт визначатиме самостійно, виходячи зі значимості об'єкта захисту для його діяльності [132, С.123].

Інститут захисту прав та інтересів суб'єктів господарської діяльності має свої особливості й специфіку. Під захистом розуміють сукупність способів (заходів), які застосовуються до порушників господарських правовідносин. У матеріально-правовому розумінні – це норми господарського права, що визначають форми, способи й терміни відновлення порушених прав та інтересів, огороження їх від порушень у майбутньому. У процесуально-правовому значенні це – діяльність, за допомогою якої досягається необхідний ефект щодо реалізації прав і обов'язків: відновлення можливості учасника відносин діяти в межах його правосуб'єктності; володіти, користуватися, розпоряджатися майном; вступати у відносини й реалізовувати права, що впливають з них тощо.

Форми захисту прав суб'єктів господарювання можна розподілити на три види: досудова, позасудова, судова. Судова може виступати і як самостійна форма захисту прав, і як гарантія законності винесення рішення іншими органами. У науковій юридичній літературі виділяють кілька способів захисту прав, під якими звичайно розуміють заходи, спрямовані на

припинення правопорушення та усунення його негативних наслідків. Кожна з форм використовує один чи декілька способів захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання, до яких відносять: встановлення факту наявності прав (відсутності обов'язків); відновлення становища, яке існувало до правопорушення; припинення правопорушення; спонука порушника до виконання обов'язків у натурі; стягнення збитків і штрафних санкцій на користь потерпілої сторони або бюджету. Підстави й порядок використання кожної із зазначених форм і способів захисту встановлюються законодавством або угодою сторін [125].

Таким чином, способи захисту прав суб'єктів господарювання – це матеріально-правові заходи, які дозволяють відновити втрати майнового і немайнового характеру, котрих зазнав суб'єкт господарювання. Матеріально – правовий результат, заснований на процесуальному рішенні досягнутий в результаті застосування способів захисту при виконанні даного процесуального рішення, котрий виражається у зміні поведінки недобросовісною стороною, і може кваліфікуватися, як захист; саме ж процесуальне рішення, винесене на користь однієї зі сторін, по якому такий результат не досягнутий, не є захистом.

При застосуванні у сфері господарювання виділяють такі ознаки: майновий характер; застосування за ініціативою суб'єкта господарювання, а не державних органів; покладення відповідальності судом за позовом зацікавленої особи, окрім випадків безакцепного списання коштів. При характеристиці ступеня відповідальності також необхідно визначити підстави їх застосування: факт порушення господарського зобов'язання, неправомірність дій порушника, реальне нанесення збитків, причинний зв'язок між порушенням і виникненням збитків.

Сподіваємось, що найближчим часом господарюючі суб'єкти України отримають ще один правовий інструмент для врегулювання і запобігання спорам, як медіацію. Вважаю, це надзвичайно важливими й продуктивними змінами, що беззаперечно сприятимуть розвитку економіки нашої країни. Проект Закону України «Про медіацію» від 17.12.2015 р. № 3665 [118], який визначає правові основи надання послуг медіації на професійних засадах та має на меті запровадження інституту медіації в суспільстві, поширення практики мирного вирішення спорів позасудовими методами та забезпечення збалансованих взаємовідносин між інститутом медіації та судовою

системою, а також містить цікаві пропозиції про можливість сторонам домовитись про включення письмового медіаційного застереження в договір, згідно з яким вони погоджуються передати на медіацію всі або певні спори, які можуть виникнути між ними у зв'язку з будь – якими конкретними правовідносинами, незалежно від того, чи мають вони договірний характер чи ні. Наявність медіаційного застереження в договорі не є перешкодою для звернення в суд або третейський суд. Домовленості, досягнуті сторонами за результатами медіації, можуть бути викладені письмово в договорі. Договір за результатами медіації не повинен містити положень, які суперечать законам України, інтересам держави й суспільства, його моральним засадам. Якщо медіація проводилася у межах кримінального провадження, судового або третейського розгляду справи або виконавчого провадження, її результати, що стосуються безпосередньо предмету позову або кримінального провадження, оформлюються мировою угодою, угодою про примирення або іншим документом відповідно до вимог чинного законодавства. Якщо при цьому сторони досягли згоди з питань, що не можуть бути предметом угоди про примирення, сторони можуть укласти щодо цих питань окремі договори. Договір, досягнутий за результатами медіації, є обов'язковим для виконання сторонами у визначені ним строки та спосіб. У разі невиконання стороною узятих на себе зобов'язань за таким договором інша сторона має право звернутися до суду у встановленому законом порядку для захисту порушених прав і законних інтересів [8, С.4].

У країнах із розвинутою ринковою економікою медіація в останні 10 років набула значного поширення і є однією з рушійних сил прогресу суспільства, члени якого прагнуть залагоджувати спори, що виникають між ними, самостійно, без втручання державних органів. Враховуючи всі позитивні аспекти медіації вона розглядається як найбільш прогресивна форма неформального врегулювання приватно-правових спорів. Особливу увагу звертають на себе США, де при вирішенні спорів за цивільними позовами в деяких штатах обов'язково використовують послуги арбітра або медіатора. Активно користуються послугами медіаторів при вирішенні цивільних спорів у Швейцарії, Канаді, країнах Бенілюкс. Більш того, в США, Сполученому Королівстві, Австрії, Бельгії, Польщі, Норвегії, Фінляндії правові норми щодо позасудового вирішення спорів закріплені на законодавчому рівні [79, С.6]

Проте, існують також й інші види процедур, які теж необхідно дослідити та виявити їх роль у процесі захисту прав інвесторів у сфері господарювання. Аналіз дозволяє виділити такі види примирливих процедур:

- трансакція — це процес взаємних поступок для завершення конфлікту сторін;
- консиліація, так само як і медіація, характеризується участю незалежної третьої особи, яка лише сприяє вирішенню спору.

Однак функції та роль медіатора є дещо відмінними. Медіатор бере активну участь у вирішенні спору, досліджуючи усі обставини справи та вислуховуючи позицію сторін, а завдання незалежної третьої сторони у консиліації полягає лише у забезпеченні комунікації сторін з тим, щоб останні могли продовжувати вести переговори. Водночас в юридичній літературі до цього часу дискусії щодо доцільності розмежування термінів «медіація» та «консиліація», адже значна частина вчених вважає названі процедури тотожними [7, С.163].

Розповсюдженою є також європейська процедура міні – розгляду, на якій юристи або інші консультанти кожної зі сторін викладають свою «коротку» позицію у справі. Процедура може здійснюватися без участі нейтральної особи, але зазвичай вона є більш ефективною, якщо справа розглядається під керівництвом кваліфікованої третьої сторони. Міні – розгляд може більшою мірою створити враження судового засідання, аніж медіація. Тому найчастіше його позначають як «міні – суд» (minitrial), який широко застосовується для врегулювання комерційних спорів. «Врегулювання спору відбувається у «міні – суді» за участю керівників вищої ланки управління кожної сторони, які зустрічаються у присутності нейтрального консультанта, заслуховують виступи представників сторін щодо обставин справи й намагаються досягти угоди щодо спору» [48, С.68].

На даний час це не набуло достатнього правового розвитку такий спосіб як захист прав суб'єктів господарювання шляхом переговорів. Ми погоджуємося з думкою, Н. Вознюк, яка розглядає переговори (negotiation), що означає врегулювання спору безпосередньо сторонами без участі інших осіб, як форму позасудового вирішення правових конфліктів між суб'єктами господарської діяльності [11, С.224].

О.Г. Хрімлі, підсумовуючи аналіз примирливих процедур, зазначає, що: 1) примирливі процедури є договірною формою захисту прав інвесторів

у сфері господарювання, тобто для застосування цієї форми захисту достатньо волевиявлення сторін конфлікту; 2) примирливі процедури, що використовуються для захисту прав інвесторів у сфері господарювання, можливо розділити на дві групи. Перша група — це примирливі процедури, які передбачають участь третьої особи, яка допомагає вирішити конфлікт. До цієї групи відносяться: медіація, консиліація та посередництво. Друга група — це примирливі процедури, які передбачають самостійне вирішення спору сторонами, без участі третіх осіб. До цієї групи відносяться: трансакція та переговори [150, С.273 – 274].

Основними рисами примирливих процедур як форми захисту прав інвесторів у сфері господарювання є: примирливі процедури, спрямовані на мирне врегулювання інвестиційного спору, тобто сторони вчиняють дії, спрямовані на пошук взаємоприйнятних рішень; примирливі процедури можливі лише при добровільному волевиявленні сторін інвестиційного спору; примирливі процедури можливо застосувати на будь – якій стадії розгляду інвестиційного спору, тобто до, в процесі або після судового розгляду; примирливі процедури дозволяють оперативно вирішувати господарські спори [150, С. 273 – 274]. На нашу думку, процедури примирення слід визначити як узгоджувальні процедури досудового врегулювання спорів та способів захисту прав й інтересів суб'єктів господарської діяльності. До них необхідно віднести результативні та дієві для господарської діяльності узгоджувальні процедури такі як: перетрактація (переговори); медіацію; мирову угоду (протокол розбіжностей) та посередництво.

У судовій практиці Полтавської, Рівненської, Харківської, Черкаської областей, міста Севастополя мали місце випадки ухвалення рішень про визнання договорів дійсними та укладеними, такими, що не суперечать чинному законодавству, визнання договору неукладеним (таким, що не відбувся) за відсутності такого способу захисту цивільного права та інтересу.

Однак, визнання договору неукладеним як способу захисту права чи інтересу не рідко обґрунтовується необхідністю визначення правової природи та правових наслідків цього явища, яке тісно пов'язане з питанням дійсності та недійсності правочину. Наголошується при цьому, що суд не може відмовити у вирішенні таких вимог за відсутністю у ст. 16 ЦК України відповідного способу судового захисту для таких вимог з огляду на

положення ст. 124 Конституції України [44, С. 141] та ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод.

З цього приводу Верховний Суд України в Постанові від 25 червня 2011 року (справа № 3 – 58гс11) зазначив, що визнання договору як неукладеного може мати місце на стадії укладення договору в разі, якщо сторони не досягли згоди з усіх істотних умов, а не за наслідками виконання договору сторонами. В іншій справі Верховний Суд України вказав на те, що відповідно до ст. 16 ЦК України, одним зі способів захисту порушеного права та інтересу, визначеним спеціальним законом, який регламентує конкретні правовідносини, є визнання договору (правочину) недійсним. Разом із цим, вимога про визнання правочину неукладеним не відповідає переліку можливих способів захисту цивільних прав та інтересів суб'єктів правовідносин, передбачених законом, тому суди повинні відмовляти в позові з такою вимогою [142].

Варто наголосити на відмінність між недійсним та неукладеним господарським договором. Неукладеним є такий договір, за істотними умовами якого сторони не дійшли згоди, а як наслідок такого договору, з юридичної точки зору, не існує. Визнання ж договору недійсним спричиняє настання певних правових наслідків як реституція. В цілому аналіз судової практики дає підстави для виділення спільних ознак неукладеного та нікчемного договору, до яких слід віднести:

- 1) не породжують визначені договором наслідки;
- 2) не потребують визнання договору нікчемним або неукладеним в судовому порядку;
- 3) при вирішенні спору враховуються судом як елемент фактичних обставин не залежно від наявності відповідної вимоги сторін;
- 4) для повернення виконаного за такими договорами можуть застосовуватися норми, що регулюють зобов'язання із набуття і збереження майна без достатньої правової підстави.

Схожих рис також має настання правових наслідків, у разі вчинення стороною фактичних дій щодо виконання господарського договору, який визнано неукладеним та наслідків недійсного договору [37, С.47].

Істотними умовами господарського договору є: 1) єдність волі та волевиявлення воля сторін договору; 2) взаємне розуміння та дотримання

волі; 3) реальність та здійсненність настання правових наслідків; 4) правосуб'єктність сторін; 5) законність умов договору.

Не можна не виділити, як особливий спосіб захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання як споживачів. Проте, на нашу думку, його, з урахуванням специфіки певних відносин, варто поширити на всі господарські відносини. Оскільки розвиток різних видів господарської діяльності сприяє розвитку та поширенню випадків порушення прав та інтересів господарюючих суб'єктів як споживачів.

До таких правових інструментів варто віднести визначення поняття «несправедливих умов господарського договору» та окреслення їх вичерпного переліку в статті 18 Закону України «Про захист прав споживачів» [97, С. 379]. Проте, ми вважаємо, що порядок надання споживчих кредитів не може містити жодних обмежень чи преференцій перед іншими договорами, зокрема щодо обмеження кола несправедливих умов.

Форми захисту існують судова, позасудова, самозахист, захист прав нотаріусом. Щодо форм (способів забезпечення) правового захисту суб'єктів господарювання від неправомірних дій органів влади та посадових осіб цих органів, то можна виокремити такі: 1) адміністративну – полягає у зверненні до вищестоящого органу; 2) адміністративно-судову – полягає у зверненні до спеціалізованих судів із адміністративних прав у порядку адміністративного судочинства.

Щодо форм правового захисту у відносинах із іншими суб'єктами права, то можна відокремити: – загально-судовий порядок – полягає у зверненні до господарського суду або суду загальної юрисдикції; – договірний захисту вигляді застережень, полягає у захисті прав відповідних суб'єктів господарювання при складанні попереднього договору (проекту договору), його підписанні, виконанні належним чином та примусу щодо виконання.

Більшість правників визначають спосіб захисту цивільних прав як засіб чи спосіб впливу, визначений законом. Проте у всіх випадках визнання тієї чи іншої дії як способу захисту пов'язується із окресленням його в нормативних актах. Спосіб захисту також визначають як конкретні закріплені чи санкціоновані законом правоохоронні заходи (засоби), за

допомогою яких усуваються порушення прав і здійснюється вплив на правопорушника.

Захист цивільних прав та охоронюваних законом інтересів здійснюється в передбаченому законом порядку, тобто шляхом застосування відповідної форми, засобів та способів захисту. Під формою захисту розуміють комплекс внутрішньо узгоджених організаційних заходів щодо захисту внутрішньо узгоджених організаційних заходів щодо захисту суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів.

На разі в Україні існує декілька правових інструментів для захисту справ і законних інтересів суб'єктів господарювання як споживачів, проте, на нашу думку, найбільшу перспективу має досудовий договірний спосіб врегулювання спірних моментів (медіація), який має поширюватися не тільки на сторін господарських договорів, а і на споживачів – фізичних осіб підприємців, які також можуть бути стороною договору. Окрім того, вважаємо за необхідне розширити коло осіб, які можуть бути медіаторами, зокрема, залучивши до нього юристів, адвокатів та нотаріусів. Також окреслити повний перелік способів і форм судового та досудового захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання.

1.2 Правові підстави визнання недійсним господарського зобов'язання як спосіб захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання

Інститут визнання господарського договору недійсним та неукладеним є популярним предметом наукових досліджень. Однак, залишаються недостатньо розкритими й обґрунтованими такі правові підстави визнання господарського зобов'язання недійсним як вплив тяжких обставин та невігідних (кабальних) умов господарського зобов'язання, помилки й обману на поведінку суб'єкта господарювання, порушення норм законодавства, інтересів держави та моральних засад суспільства, перевищення повноважень уповноваженою особою від імені суб'єкта господарювання, внаслідок фіктивності або удаваності господарського зобов'язання та зловмисної домовленості представника однієї сторони з

контрагентом, а також застосування практики європейського суду щодо захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання.

Законодавче регулювання визнання господарського договору недійсним відбувається на підставі ЦК України та ГК України, які закріпили дещо різні підходи до регулювання цього питання. Параграф 2 глави 16 ЦК України має загальний характер, а є норми які регулюють певні види договірних зобов'язань передбачають підстави для оспорювання договору (ч.3 ст. 668, ст. 998), нікчемності договору (ч. 2 ст. 661, ч. 4 ст. 668, абз. 2 ч. 1 ст. 739, абз. 2 ч. 2 ст. 787, ч. 2 ст. 867. ч. 2 ст. 1008, ч. 3 ст. 1056, абз. 2 ч. 2 ст. 1060, ч. 4 ст. 1061, ч. 1 ст. 1080, ч. 9 ст. 1109, ч. 2 ст. 1111, ч. 4 ст. 1112, ч. 3 ст. 1113, ч. 2 ст. 1122, ч. 1 ст. 1139, абз. 2 ч. 1 ст. 1137, абз. 2 ч. 1 ст. 1139, абз. 2 ч. 1 ст. 1142, ч. 3 ст. 719, ч. 2 ст. 981, п. 3 ч. 1 ст. 993, ст. 1055, ст. 1059, абз. 2 ч. 2. ст. 1107, ст. 1118), правові наслідки недійсності договору або умови (ст. 1057 – 1, ч. 2 ст. 1111, ч. 4 ст. 1119) [156, С. 356; 156, С. 356]. В ГК України недійсність договору регулюється (абз. 3 ч. 2 ст. 20, ч. 11 ст. 73 – 1, ч. 5 ст. 73 – 2, ч. 11 ст. 78 – 1, ч. 3 ст. 178, ч. 2 ст. 202, ст. 207, ст. 208, ч. 3 ст.345, ст. 1 ст. 367, ч. 2 ст. 386, ч. 3 ст. 382) [156, С. 356].

Особливості, спеціальні норми, які регулюють питання визнання саме господарських договорів недійсними, регулюються не тільки ГК України, ЦК України, але і багатьма іншими Законами України, зокрема, Законами України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року № 1023 – XII [88, С. 280], «Про оренду землі» від 6 жовтня 1998 року № 161 – XIV [97, С. 379], «Про оренду державного і комунального майна» від 3 жовтня 2019 року № 157 – IX [87, С. 25], «Про страхування» від 7 березня 1996 року № 85/96 – ВР [], «Про іпотеку» від 5 червня 2003 року № 898 – IV [102, С. 78], «Про банки і банківську діяльність» від 7 грудня 2000 року № 2121 – III [89, С. 30].

У своєму Інформаційному листі ВГС України від 07.04.2008 р. № 01 – 8/211 «Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України» [91, С.] ВГС України зазначив, що ЦК України містить загальні правила про недійсні правочини – правочини, які не створюють тих наслідків, на які вони направлені (частина перша статті 216 ЦК України), при цьому поділяє їх на два види: нікчемні (частина друга статті 215 ЦК України) та оспорювані (частина третя статті 215 ЦК України), принципова відмінність між якими полягає в тому, що

нікчемний правочин є недійсним в силу закону, а оспорюваний стає недійсним у результаті прийняття судового рішення, яке має зворотню силу у часі (стаття 236 ЦК України). ГК України зазначеного поділу не передбачає, а натомість у суперечності із ЦК України фактично розглядає як оспорювані (частина перша статті 207 ГК України) всі ті зобов'язання, які виникають з правочинів, які за ЦК України є нікчемними. У частині другій статті 207 ГК України вживається термін "нікчемна умова", але визначення відповідного поняття відсутнє. У частині третій статті 207 ГК України встановлюється, що виконання господарського зобов'язання, визнаного судом недійсним, припиняється з дня набрання рішенням суду законної сили, та передбачає можливість визнання зобов'язання недійсним на майбутнє, що також суперечить статті 236 ЦК України [156, С. 356]. Таким чином, стаття 207 ГК України не містить особливостей регулювання господарських відносин, а містить загальні правила про недійсність господарських зобов'язань, які суперечать ЦК України як за понятійним апаратом, так і за змістом. Тому стаття 207 ГК України відповідно до абзацу першого частини другої статті 4 ЦК України, абзацу другого частини першої статті 4 ГК України застосовуватись не може [18, С. 144]. Проте ми не можемо однозначно погодитись з позицією суду. Проблема різного підходу цивільного і господарського кодексів до питання визнання господарського договору недійсними, є глибшою і потребує подальшого вивчення і напрацювання, як практичних та і теоретичних шляхів її вирішення.

Досліджуючи правову природу недійсних договорів і відмежовуючи їх від дійсних договорів, можна прийти до висновку, що недійсні договори характеризуються тим, що дії, які лежать у їхній основі не дозволені законом і тому не призводять до тих правових наслідків, на які вони були спрямовані, а викликають негативний правовий ефект. Така характеристика недійсних договорів дає підстави віднести їх до категорії цивільних правопорушень [160, С. 42]. Але не всі недійсні договори укладаються з порушенням закону (п.1 ст. 203, ст. 215 ЦК України), який встановлює загальні умови недійсності договору та пов'язує його з об'єктивною невідповідністю вимогам закону незалежно від провини суб'єктів договору. Правопорушенням же визначаються винні протиправні діяння учасників суспільних відносин. Тобто договір після визнання його недійсним стає неправомірним

юридичним фактом, а правопорушенням визнаються дії сторін, в залежності від їх вини (умислу чи необережності).

Дійсність договору – це визнання за нею якостей юридичного факту, що породжує той правовий результат, до якого прагнули сторони договору зовнішній (об'єктивний вираз воліособи). Крім того, варто звернути увагу, що у різних випадках для недійсності договору юридичне значення може мати або воля (наприклад, при укладенні договору під впливом обману, в результаті введення в оману тощо), або її зовнішнє вираження (наприклад, при недотриманні форми договору) [78, С.1]. При цьому варто абсолютизувати той чи інший момент (волю і волевиявлення) єдиного вольового процесу, необхідного для укладення договору і відкидати інший, розглядаючи інший.

Розкриваючи дане питання, слід, насамперед, дати визначення недійсного правочину (договору). Отже, недійсним є правочин, який хоч і спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та обов'язків, але не створює цих наслідків внаслідок невідповідності цих дій вимогам закону. Для вивчення питання про недійсність господарських договорів необхідно зробити аналіз теоретичного досвіду правознавців у цьому питанні та практики його застосування.

Історична генеза досліджень визнання договорів недійсними така: в 20 – 40 ті роки ХХ століття в цій області велись лише на рівні написання коментарів до господарського кодексу РРФСР 1926 р., з тексту яких не можливо було однозначно виявити історичну суть недійсного договору. Але вже з 40 – х років минулого століття в радянській науці цивільного права з'являються фундаментальні дослідження, де вперше формується наукове визначення договору, визначаються і піддаються юридичному аналізу його ознаки, серед яких на першому місці у більшості дослідників – його правомірність (М.М.Агарков, Д.М.Генкін). Що ж стосується недійсних договорів, то з 50 – х і до кінця 70 – х років цивілісти вельми обережно, за певними виключеннями і застереженнями, називають їх неправомірними діями, вважаючи головним в їх характеристиках те, що вони не тягнуть тих юридичних наслідків, яких прагнули сторони, що уклали договір (І.Б.Новіцький, Н.В.Рабінович, В.П.Шахматов тощо). З кінця 70 – х років ряд авторів (Ф.С.Хейфец, Т.Ш.Кулматов та інші) справедливо звертають увагу на те, що нейдійсні договори є цивільними правопорушеннями[54, С. 25-26].

Першу спробу розмежувати дійсні угоди – правомірні дії від недійсних угод – неправомірних дій (правопорушень) було зроблено ще в 1929 р. І.С. Перетерським, який вважав договір дозволеною законом дією, що має на меті створити правовідносини, котрі охороняються законом. Дії, що спричиняють настання юридичних наслідків, але не тих, котрі мали на увазі учасники, не охороняються законом і не є угодами [154, С. 28]. У своїй праці автор не наводив ніяких аргументів на користь свого твердження і не намагався визначити правову природу недійсних угод.

Лише в 1946 р. М.М. Агарков, запропонував свою класифікацію недійсних договорів і спробував пояснити відмінності між дійсними та недійсними. Крім того, вчений проаналізував і описав правову природу останніх. Він пропонує вживати термін «договір» лише щодо «тих дій, які викликають правовий результат, на який вони були спрямовані». М.М. Агарков критикує традиційну класифікацію угод на дійсні та недійсні, а також поділ останніх на нікчемні й заперечні. Договір же, за М.М. Агарковим, – це дійсне волевиявлення. В свою чергу науковець пропонував класифікацію, яка базується на меті волевиявлення: волевиявлення спрямоване на виникнення, зміну або припинення правовідносин [1, С.55]. На основі цього виник поділ на нікчемні (не є угоди) і дійсні (угоди). Перші не створюють того правового ефекту, на який вони були спрямовані, хоча і можуть викликати настання певних юридичних наслідків за конкретних обставин.

Деякі науковці не дають відповіді на питання про приналежність недійсних договорів до певної категорії юридичних фактів. Одні відносять недійсні договори до правопорушень, проте при цьому деякі вчені нечітко формулюють свою позицію, часто вона є необґрунтована і обмежена великою кількістю застережень та приміток (І.Б. Новицький, М.В. Рабинович) [62, С. 65; 47, С. 11–12; 159, С. 157–158]. Наукові висновки інших вчених не достатньо аргументовані, і тому їх навряд чи можна назвати науковою розвідкою, а лише самостереженням (А. І. Кальмук, В. Котин, М.М. Агарков) [47, С. 141; 46, С. 120; , 1. С. 55]. Крім того окремі автори допускали можливість існування недійсних договорів як самостійного виду (В.П. Шахматов) [159, С. 164]. Але ця концепція, на наш погляд, викликає сумнів.

Законодавство всіх колишніх союзних республік СРСР передбачало, що договір визнаний недійсним, вважається таким з моменту його вчинення.

В дійсному договорі маже бути виражена дійсна воля його учасників. Ця воля не повинна протирічити закону. Спосіб вираження волі в дійсному договорі має відповідати формі, яка встановлена законом. Сторони за договором мають мати необхідний обсяг право – та дієздатності. Відсутність хоча б однієї з цих умов тягне за собою недійсність договору.

Радянське цивільне право передбачало, що крім додержання встановленої законом форми, угоди мусять ще відповідати таким умовам: а) її предмет мусить бути в межах закону і б) воля сторін, які беруть участь в угоді, повинна бути дійсною, вільною і свідомою. Тому угоди, протизаконні своїм змістом, і угоди, що містять пороки волі, визнаються недійсними. Недійсність угоди полягає в тому, що угода не породжує юридичних наслідків, що їх бажають сторони.

Слід мати на увазі, що визнання господарського договору недійсним господарським судом є наслідком його виникнення з порушенням закону, а не заходом відповідальності сторін. Виділяє спільні ознаки, до яких слід віднести: не породжують визначені договором правові наслідки, не потребують визнання договору нікчемним або не укладеним в судовому порядку, при вирішенні спору враховуються судом як елемент фактичних обставин незалежно від наявності відповідної вимоги сторін, для повернення виконаного за такими договорами можуть застосовуватися норми, що регулюють зобов'язання із набуття і збереження майна без достатньої правової підстави, розглядається такий спосіб припинення господарського договору, як визнання його недійсним. [37, С.45 – 46].

Передбачено законодавством поділ недійсних договорів на нікчемних та оспорюваних. До нікчемних відносять такі, які суд зобов'язаний визнати недійсними з моменту їх укладення незалежно від того, є чи ні прохання про це сторони. До оспорюваних відносять такі угоди, які можна визнати недійсними також з моменту їх укладення, але лише по заяві сторін. До спірних можна віднести угоди з порушенням волі та волевиявлення сторін. Угоди можуть бути визнані недійсними повністю в усіх частинах або частково – тільки в деяких частинах.

Гаврилішин А.П. вважає, що теоретико – правові положення недійсності господарських договорів, відмічає, що важливим недоліком в першу чергу є недосконале законодавство, а саме невідповідність положень ст. 207 ГК України та ст. 215 ЦК України. Оскільки ст. 207 ГК України не

містить особливостей регулювання господарських відносин, а містить загальні правила про недійсність господарських зобов'язань, які суперечать нормам ЦК України. Також ГК України не передбачає поділу недійсних договорів на нікчемні та оспорювані, як це встановлено ст. 215 ЦК України, а натомість у суперечності із ЦК фактично розглядає як оспорювані, всі ті зобов'язання, що виникають із правочинів за нормами ЦК є нікчемними. Відповідно до ст. 207 та ст. 208 ГК України, передбачені підстави та наслідки визнання недійсним господарського зобов'язання. Але фактично таке формолювання суперечить змісту ст. 20 ГК України, відповідно до якої способами захисту прав та законних інтересів у господарському праві є визнання недійсними господарських угод та за ст. 16 ЦК України, відповідно до якої способом захисту цивільних прав та інтересів є визнання недійсними правочинів [120, С.66].

Меєр Д.І. в своїх дослідженнях приходять до висновку, з яким ми не можемо не погодитись, що договір, який не відбувся, перебуває в залежності від відомих зовнішніх обставин, яке не настає, тоді як договір недійсний не перебуває в залежності від сторонніх обставин, а не задовольняє будь – якої суттєвої вимоги договори [55, С.203].

Погоджуємось з думкою Маслова В.Ф. про те, що не варто змішувати правовий результат, до якого прагнуть сторони, які укладають договір, і мету договору – намір осіб досягнути цього результату. Саме такі наміри досягнути передбаченого договору правового результату є ознакою та елементом договору. Що стосується настання самого правового результату, то він знаходиться за межами договору, не є його елементом і є лише наслідком, викликаним договором [59, С.203 – 204].

Звертаємо увагу на думку Матвеева І.В., який вказуючи на наявність у більшості договорів таких ознак правопорушення, як суспільна шкода, протиправність та винуватість, робить висновок, що недійсний договір є правопорушенням тільки у тому випадку його винуватого укладення. Тобто, не дивлячись на те, що в недійсному договорі одна зі сторін може бути правопорушником, а інша потерпілою стороною, варто вважати весь договір правопорушенням, а не тільки дії правопорушника, оскільки в іншому випадку, ми не маємо можливості встановити факт волевиявлення правопорушника і потерпілого. Варто вважати весь договір правопорушенням, включаючи дії потерпілої сторони, які, як правило, є

зустрічним протиставленням, адресованим правопорушнику, кваліфікація протиправності дій якого залежить від відповідних дій потерпілого. Коли в договорі, який визнаний недійсним обидва контрагенти являють собою недобросовісну винну сторону, вони одночасно несуть відповідальність один перед одним і перед державою (наприклад, при недотримання простої письмової форми договору, коли спеціальними нормами діючого законодавства такий договір є нікчемним) або тільки перед державою (наприклад, при укладенні договору, вчиненого умисно контрагентами з метою, яка суперечить основам правопорядку і моралі) [60, С.16].

Недійсність господарського договору означає, що за цією дією не визнається значення юридичного факту, в зв'язку з чим недійсний договір не може породити юридичні наслідки, які сторони мали на увазі при укладенні договору. Окрім того недійсний договір призводить до певних юридичних наслідків, пов'язаних з ліквідацією наслідків його недійсності. З цього визначення недійсності вбачається, що відносно недійсний договір, хоча і породжує юридичні наслідки, до яких прагнули сторони (звичні юридичні наслідки), договір тягне юридичні наслідки, пов'язані з ліквідацією наслідків порушення законодавства [127, С.17].

Варто звернути увагу на перелік господарських договорів, які не підлягають судовому захисту, але можуть бути добровільно виконані сторонами:

- зобов'язання, які виникли на підставі усних домовленостей;
- договір, за яким пропущено строки позовної давності;
- неукладені договори.

Як і раніше, для дійсності договору необхідно, щоб зміст був встановлений з достатньою вірогідністю, яка дає можливість встановити чого хотіли сторони. Недійсні договори, які мають невизначений зміст, в літературі поділяють на дві групи: – договори з невизначеним змістом відносно природи предмету договору; – договори з невизначеним змістом щодо кількості предмету договору.

Окрім того, договір не може мати юридичну силу, якщо особа бере на себе зобов'язання виконати дії, явно не можливі. У вітчизняному господарському праві фактична можливість виконання договору ніколи нормативно не закріплювалась як одна із умов дійсності договору. Фактична

неможливість виконання договору поділяється на первісну і подальша, а саме:

- первісне – невиконання, яка була наявна вже в момент укладення договору

- подальше невиконання договору (тобто та, яка виникла після укладення договору) пов'язана з питанням відповідальності за її невиконання і не впливає на її дійсність. Розглядаючи питання про нездійснення договору, варто мати на увазі, що на дійсність договору впливає тільки абсолютна неможливість його виконання. Якщо дрібний підприємець, у якого є тільки декілька працівників, укладає договір на будівництво великого будинку, то для нього зобов'язання стає нездійсненним (він не має достатніх ресурсів робочої сили), але договір дійсний (він відшкодовує збитки), так як взагалі будівництво цього будинку можливе [37, С.45].

До нікчемних господарських договорів відносяться такі, які порушують публічний порядок та суперечать інтересам держави або моральним засадам суспільства.

Дооспорюваних господарських договорів відносяться: укладений особою в той момент, коли особа не могла усвідомлювати чи керувати своїми діями; договори, які юридична особа не мала права вчиняти; вчинений під впливом помилки, обману, насильства, внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою, під впливом тяжких обставин та на невігідних умовах; фіктивних та удаваний договір.

Для договорів, які вчинені з порушенням інтересів держави і суспільства, характерні такі правові наслідки:

- для договорів, вчинених без умислу – це повернення в початковий стан, визнання за особами, які уклали договір право на майно, яке не відноситься до безпідставного збагачення, припинення договору на майбутнє;

- для договорів, укладених із умислом – позбавлення права на зворотне отримання майна, яке безпідставно отримане стягується в дохід держави, стягнення в дохід держави всього отримане одною стороною і те, що належить їй від іншої сторони на відшкодування того, що було отримане, повернення в попередній стан тої сторони, яка не мала умислу на вчинення такого договору. Настання таких наслідків можливе в таких випадках: договір виконано обома сторонами, договір виконаний тільки тою стороною,

яка діяла з протиправним умислом, договір виконав тільки добросовісною стороною [37, С.46]

Вищий Господарський суд України в своєму листі від 07.04.2008 р. № 01 – 8/211 зазначає, що згідно з частиною першою статті 236 ЦК України нікчемний правочин або правочин, визнаний судом недійсним, є недійсним з моменту його вчинення (частина перша статті 236 ЦК України). Зазначена норма означає, що нікчемний правочин є недійсним з моменту його вчинення в силу закону, а рішення суду про визнання оспорюваного правочину недійсним має зворотню силу в часі. Частина друга статті 236 ЦК України, згідно з якою якщо за недійсним правочином права та обов'язки передбачалися лише на майбутнє, можливість настання їх у майбутньому припиняється, не встановлює винятків із правил частини першої статті 236 ЦК України. Натомість частина друга статті 236 ЦК України конкретизує норму абзацу першого частини першої статті 216 ЦК України, згідно з якою недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. Саме, частина друга статті 236 ЦК України встановлює, що за нікчемним правочином та за правочином, визнаним судом недійсним, не виникають не тільки ті права та обов'язки, настання яких сторони передбачали з моменту укладення правочину, а й ті, виникнення яких передбачалося лише в майбутньому. Момент, з якого нікчемний правочин або правочин, визнаний судом недійсним, є таким, а також припинення можливості настання у майбутньому прав та обов'язків за такими правочинами, імперативно встановлені частинами 1 – 2 ст. 236 ЦК України, і не можуть бути змінені судом. Тому в разі задоволення судом позову про визнання правочину недійсним у рішенні не слід вказувати на момент, з якого правочин є недійсним, ні про припинення можливості настання прав та обов'язків за правочином у майбутньому [91, С.].

Цікавою для вивчення є позиція Міністерства Юстиції України, яке у своєму Листі № 1022 – 0 – 1 – 08 – 19 розглянуло ЛистДПАУкраїни № 9071/6/16 – 1116 із роз'ясненнями щодо положень Зразкового порядку взаємодії органів державної податкової служби при обробці розшифровок податкових зобов'язань і податкового кредиту за ПДВ у розрізі контрагентів, щодо визнання зобов'язань недійсними [99, С.]. Так, ч. 1 ст. 216 ЦК України містить загальні правила про недійсні зобов'язання тобто це зобов'язання, які

не створюють тих наслідків, на створення яких вони спрямовані. При цьому ці зобов'язання розподіляються на два види: нікчемні (ч. 2 ст. 215 ЦК України) і спірні (ч. 3 ст. 215 ЦК України). Нікчемне зобов'язання є недійсним у силу закону. Спірне зобов'язання стає недійсним на підставі судового рішення, яке має зворотну силу в часі (ст. 236 ЦК України) [156, С. 356].

Положення ч. 1 ст. 207 ГК України зазначеного розподілу не передбачають, але фактично розглядають як спірні всі зобов'язання, що виникають із зобов'язань, які за ЦК України визнаються нікчемними. У ч. 2 тіст. 207 ГК України вживається термін “нікчемна умова”, але визначення цього поняття відсутнє. Положення ч. 3 ст. 207 ГК України встановлюють, що виконання господарського зобов'язання, визнаного судом недійсним, припиняється з дня набуття рішенням суду законної сили і передбачає можливість визнання зобов'язання недійсним у майбутньому, що також суперечить ст. 236 ЦК України. Таким чином, як підсумовує Вищий господарський суд України, ст. 207 ГК України не містить особливостей регулювання господарських відносин, а містить загальні правила про недійсність господарських зобов'язань, які суперечать ЦК України як за понятійним апаратом, так і за змістом [18, С. 144]. Тому положення ст. 207 ГК України не можуть застосовуватися згідно з абз. 1 ч. 2 ст. 4 ЦК України та абз. 2 ч. 1 ст. 4 ГК України. Отже, виходячи з цих висновків, зобов'язання, щопорушує публічний порядок і спрямоване, зокрема, на незаконне заволодіння майном фізичної або юридичної особи, держави тощо, є нікчемним (ст. 228 ЦК України). У свою чергу, ч. 2 ст. 215 ЦК України встановлює, що визнання нікчемних зобов'язань недійсними не потрібно [99, С. 42]. Вказана позиція підтверджує дискусійність питання про те, чи може подаватись до суду позов про визнання недійсним нікчемного правочину.

Верховний суд України наступним чином висловив свою позицію щодо визнання договору недійсним: суди розглядають справи за позовами щодо визнання оспорюваного правочину недійсним і застосування наслідків його недійсності, про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. Вимога про встановлення нікчемності правочину підлягає розгляду в разі наявності відповідного спору. Такий позов може пред'являтися окремо, без застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. У цьому разі в резолютивній частині судового рішення суд вказує

про нікчемність правочину або відмову в цьому. Вимога про застосування наслідків недійсності правочину може бути заявлена як одночасно з вимогою про визнання оспорюваного правочину недійсним, так і у вигляді самостійної вимоги в разі нікчемності правочину та наявності рішення суду про визнання правочину недійсним. Наслідком визнання правочину (договору) недійсним не може бути його розірвання, оскільки це взаємовиключні вимоги. У разі якщо під час розгляду спору про визнання правочину недійсним як оспорюваного та застосування наслідків його недійсності буде встановлено наявність підстав, передбачених законодавством, вважати такий правочин нікчемним, суд, вказуючи про нікчемність такого правочину, одночасно застосовує наслідки недійсності нікчемного правочину. Виконання чи невиконання сторонами зобов'язань, які виникли з правочину, має значення лише для визначення наслідків його недійсності, а не для визнання правочину недійсним. У разі якщо правочин ще не виконаний, він є таким, що не створює жодних юридичних наслідків. Не може бути визнаний недійсним правочин, який не вчинено. Рішенням суду не може бути зобов'язано сторони здійснити державну реєстрацію правочину, оскільки це суперечить загальним засадам цивільного законодавства – свободі договору [104].

З аналізу судової господарської практики слід звернути увагу на позицію висловлену суддею Верховного Суду України Т.Є. Жайворонок і головного консультанта управління вивчення та аналізу судової практики С.В. Павловською, якими було підготовлено аналіз судової практики з розгляду цивільних справ про захист прав споживачів, який заслуговує на особливу увагу [139]. Зокрема, зазначено наступні положення аналізу судової практики: Закон України «Про захист прав споживачів» не містить критеріїв розмежування використання товару для особистих потреб із використанням його у підприємницькій діяльності чи виконання обов'язків найманого працівника [97, С. 379]. Непоодинокими є випадки, коли суб'єкт підприємницької діяльності придбавав товар із метою використання в майбутньому в підприємницькій діяльності, але через певні обставини фактично використовував для власних побутових потреб, або навпаки. Тому при вирішенні питання про можливість застосування до спірних правовідносин положень Закон України «Про захист прав споживачів» суду необхідно з'ясувати, для яких цілей використовується придбана продукція:

особистих потреб фізичної особи чи її використання пов'язане із підприємницькою діяльністю фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності.

Існують у практиці випадки коли суди задовольняли вимоги юридичної особи або фізичної особи підприємця як споживача, яка не є ні продавцем, ні виробником товару або надавачем послуг, до іншого суб'єкта господарювання. Так, наприклад, у справі за позовом фізичної особи підприємця до іншого підприємця про розірвання договору купівлі – продажу, повернення коштів і відшкодування моральної шкоди відповідач заперечував проти застосування Закону України «Про захист прав споживачів» і зазначав, що позивачка здійснювала купівлю мобільного телефону не як фізична особа, а як підприємець з метою подальшого використання у господарській діяльності [97, с. 379]. Лубенський міський районний суд Полтавської області за рішенням від 4 червня 2009 р. позовні вимоги позивача задовольнив частково – договір купівлі – продажу мобільного телефону розірвав, стягнув на користь позивача, а сплачені за товар кошти, а в решті – відмовив. Суд дійшов правильного висновку, що адвокатська діяльність, якою займається позивачка, не є підприємницькою, а визнається незалежною професійною діяльністю, тому правильно застосував до спірних правовідносин положення Закону України «Про захист прав споживачів».

Схожий випадок, коли Верховний Суд України ухвалою від 22 вересня 2010 р. частково задовольнив касаційну скаргу ТОВ «ДТС» і скасував рішення Святошинського районного суду м. Києва від 25 лютого 2008 р. та рішення апеляційного суду м. Києва від 24 липня 2008 р. у справі за позовом Особи 1, Особи 2 до ТОВ «ДТС», суб'єкта підприємницької діяльності Особи 3, сервісного центру ДТС, третя особа – Головне київське міське управління у справах захисту прав споживачів, про відшкодування шкоди. Справу передано на новий розгляд до суду першої інстанції. Висновок Верховного Суду України обґрунтовано тим, що ТОВ «ДТС» не займається роздрібно – торговельною діяльністю, не є стороною у спірному договорі, жодного майна позивачам не передавало та ніяких коштів за товар неотримувало. ТОВ «ДТС» не є ні виробником товару, ні його продавцем (№ 6 – 20680св08). Так, якщо юридична особа відчужує: фізичній особі належне їй на праві власності нежитлове приміщення або будь – яке інше майно, яке

було у її володінні та користуванні, норми Закону України «Про захист прав споживачів» не поширюються, оскільки в них немає такого необхідного елемента, як суб'єкт господарювання – виробник товару або виконавець робіт та послуг.

Судам слід мати на увазі, що право звернення до суду з позовом про захист прав споживача має будь – який споживач, незалежно від того, вступав він у договірні відносини із продавцем (надавачем послуг) або не є надавачем послуг. Законом України від 22 вересня 2011 р. № 3795 – VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання відносин між кредиторами та споживачами фінансових послуг» указана норма доповнена частиною другою, за якою у договорах за участю фізичної особи підприємця як споживача враховуються вимоги законодавства про захист прав споживачів [95, С. 197].

У Законі України «Про захист прав споживачів» не визначено певних меж його дії, але з урахуванням характеру правовідносин, які ним регулюються, та виходячи з демократичних принципів господарського судочинства і наявності в господарських правовідносинах такої сторони як фізична особа підприємець – споживач, можна зробити висновок, що цим Законом регулюються відносини, які виникають із договорів купівлі – продажу, майнового найму (оренди), надання комунальних послуг, прокату, перевезення, зберігання, доручення, комісії, фінансово – кредитних послуг тощо. Такі відносини можуть виникати з актів законодавства або з інших угод, які не суперечать закону.

Підстави для визнання договору недійсним є укладення договору на умовах, що обмежують права споживача та вчинення правочину з використанням нечесної підприємницької практики. Перелік несправедливих умов у договорах зі споживачами не є вичерпним. Поняття «недобросовісна підприємницька практика» означає будь – яку підприємницьку діяльність або бездіяльність, що суперечить правилам, торговим чи іншим чесним звичаям та впливає або може вплинути на економічну поведінку споживача щодо продукції, включає будь – яку діяльність (дії або бездіяльність), що вводить споживача в оману або є агресивною, пропонування продукції споживачу не надається або надається у нечіткий, незрозумілий або двозначний спосіб інформація, необхідна для здійснення свідомого вибору. Забороняються як такі, що вводять в оману: утворення, експлуатація або сприяння розвитку

пірамідальних схем, коли споживач сплачує за можливість одержання компенсації, яка надається за рахунок залучення інших споживачів до такої схеми, а не за рахунок продажу або споживання продукції. Правочини, здійснені з використанням недобросовісної підприємницької практики, недійсні.

Наприклад, при розгляді справи за позовом ФОП Г. до ПАТ «Ф.У.» про визнання договору недійсним, повернення коштів та відшкодування моральної шкоди встановлено, що Г. сплачувала кошти не за сам товар, а за можливість одержання права на купівлю товару. ПАТ «Ф.У.» без залучення власних коштів формувало групи клієнтів, за рахунок коштів яких здійснювалась передача права на купівлю товару одному з учасників групи, що є компенсацією за рахунок коштів інших учасників групи, залучених до умов діяльності системи "К.К.". Ураховуючи зазначене, Верховний Суд України дійшов висновку, що суд касаційної інстанції помилково погодився з висновками суду апеляційної інстанції про те, що спірний договір – це досягнута між сторонами угода про посередницьку діяльність, яка не порушує права Г., а діяльність ПАТ "Ф.У." із реалізації системи "К.К." не є такою, що вводить споживача в оману (справа № 6 – 35цс12). [139, С.].

Слід мати на увазі, що визнання господарського договору недійсним господарським судом є наслідком його вчинення з порушенням закону, а не заходом відповідальності сторін. Тому для такого визнання, як правило, не має значення, чи усвідомлювали (або повинні були усвідомлювати) сторони протиправність своєї поведінки під час вчинення правочину; винятки з цього правила можливі, якщо вони випливають із закону. Необхідно з урахуванням приписів ст. 215 ЦК України та ст. 207 ГК України розмежовувати види недійсності правочинів, а саме: нікчемні правочини, недійсність яких встановлена Законом (наприклад, частина перша статті 220, частина друга статті 228 ЦК України, частина друга статті 207 ГК України, стаття 13 Закону України «Про створення вільної економічної зони "Крим" та особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України»), і оспорювані, які можуть бути визнані недійсними лише в судовому порядку за позовом однієї з сторін, іншої заінтересованої особи, прокурора (зокрема, частина перша статті 227, частина перша статті 229, частина перша статті 230, частина перша статті 232 ЦК України, частина перша статті 207 ГК України). За змістом частини третьої статті 207 ГК

України господарське зобов'язання, визнане судом недійсним, також вважається недійсним з моменту його виникнення. При цьому позовна вимога про визнання правочину неукладеним не відповідає передбаченим законом способам захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів, і тому в задоволенні відповідної вимоги має бути відмовлено; в такому разі можуть заявлятися вимоги, передбачені главою 83 ЦК України. Розірвання сторонами договору, виконаного повністю або частково, не позбавляє сторони права на звернення в майбутньому з позовом про визнання такого договору недійсним. Так само не перешкоджає поданню відповідного позову закінчення строку (терміну) дії оспорюваного правочину до моменту подання позову [96, С.].

На нашу думку, Закон України «Про захист прав споживачів» має поширюватись і на відносини, в яких фізична особа (покупець, замовник) виступає як підприємець, або фактично використовував придбаний чи замовлений товар у підприємницькій діяльності, або як найманий працівник, окрім права в таких випадках звертатися до суду із позовами про захист прав споживачів спеціально уповноваженими центральними органами виконавчої влади у сфері захисту прав споживачів, його територіальними органами та органами місцевого самоврядування. Проте норми і цього закону далекі від досконалості. Також, потребують удосконалення і конкретизації норми які давали б однозначне визначення щодо порядку застосування положень щодо захисту прав споживачів відносно купівлі – продажу, майнового найму (оренди), надання комунальних послуг, прокату, перевезення, зберігання, доручення, комісії, фінансово – кредитних послуг.

На сьогоднішній день ми оперуємо наступним визначенням: господарським зобов'язанням є зобов'язання, що виникає між суб'єктом господарювання та іншим учасником відносин у сфері господарювання, в силу якого один суб'єкт (зобов'язана сторона, в т.ч. боржник) зобов'язаний здійснити певні дії господарського або управлінсько – господарського характеру, на користь іншого суб'єкта (наприклад поставити товар, сплатити кошти, виконати роботи тощо), або утриматись від певних дій, а інший суб'єкт (управнена сторона, в т.ч. кредитор) має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку(ст.173ГК України)[18, С. 144]. Аналізуючи визначену законодавством дефініцію, ми можемо зробити висновок про те, що поняття «зобов'язана сторона» ширше від поняття

«боржник», а поняття «управнена сторона» ширша за поняття «кредитор». Господарські відносини мають динамічний характер існують в полі постійних змін, щої є визначальним фактором для розвитку господарського обороту, а тому оперування таким універсальним понятійним апаратом є запорукою його функціонування.

У ст. 20 ГК України закріплено, що кожний суб'єкт господарювання та споживач має право на захист своїх прав і законних інтересів шляхами, визначеними нормами чинного законодавства. При цьому господарське законодавство дозволяє використовувати суб'єкту господарювання самозахист свого права, тобто захищати свої права власними діями без звернення за допомогою до суду чи інших органів[18, С. 144].

Виходячи зі змісту ст. 207 ГК України О. Беяневич, з думкою якої ми погоджуємось, робить висновок про те, що у ГК України йдеться лише про оспорюваність господарських договорів. При цьому вона вважає, що підстави оспорюваності господарських угод, визначені в ГК України, мають субсидіарний характер щодо норм ЦК України про підстави оспорюваності правочинів, викладених у § 2 глави 16 «Правочини», а правила ЦК України щодо нікчемності правочинів повинні поширюватися і на господарські угоди, оскільки в ч. 1 ст. 207 ГК України відсутні відповідні приписи[2, С. 392, 393].

Підтвердження такої точки зору ми знаходимої в Постанові Пленуму ВГС України, на думку якого, необхідно, з урахуванням приписів ст. 215 ЦК України та ст. 207 ГК України, розмежовувати види недійсності правочинів, а саме: нікчемні правочини, недійсність яких встановлена законом (наприклад, ч. 1 ст. 220, ч. 2 ст. 228 ЦК України, ч. 2 ст. 207 ГК України), і оспорювані, які можуть бути визнані недійсними лише в судовому порядку за позовом однієї зі сторін, іншої заінтересованої особи, прокурора (зокрема, ч. 1 ст. 227, ч. 1 ст. 229, ч. 1 ст. 230, ч. 1 ст. 232 ЦК України, ч. 1 ст. 207 ГК України) (п/п 2.5.2. Постанови Пленуму ВГС України № 11).[96, С.].

У своєму інформаційному листі від 07.04.2008 р. № 01 – 8/211«Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України» ВГС України зазначив, що ЦК України містить загальні правила про недійсні правочини – правочини, які не створюють тих наслідків, на які вони направлені (частина перша статті 216 ЦК України), при цьому поділяє їх на два види: нікчемні (частина друга

статті 215 ЦК України) та оспорювані (частина третя статті 215 ЦК України), принципова відмінність між якими полягає в тому, що нікчемний правочин є недійсним в силу закону, а оспорюваний стає недійсним внаслідок прийняття судового рішення, яке має зворотню силу у часі (стаття 236 ЦК України). ГК України зазначеного поділу не передбачає, а натомість, у суперечності із ЦК України, фактично розглядає як оспорювані (частина перша статті 207 ГК України) всі ті зобов'язання, які виникають з правочинів, які за ЦК України є нікчемними. У частині другій статті 207 ГК України вживається термін "нікчемна умова", але визначення відповідного поняття відсутнє. У частині третій статті 207 ГК України встановлюється, що виконання господарського зобов'язання, визнаного судом недійсним, припиняється з дня набрання рішенням суду законної сили, та передбачає можливість визнання зобов'язання недійсним на майбутнє, що також суперечить статті 236 ЦК України [156, С. 356].

Таким чином, стаття 207 ГК України не містить особливостей регулювання господарських відносин, а містить загальні правила про недійсність господарських зобов'язань, які суперечать ЦК України як за термінологією, так і за змістом. Тому стаття 207 ГК України відповідно до абзацу першого частини другої статті 4 ЦК України, абзацу другого частини першої статті 4 ГК України застосовуватись не може [91]. Не можна заперечувати позитивного впливу публікації вище вказаної позиції суду на формування судової практики України, проте проблематика співвідношення і застосування ЦК та ГК України є глибшою і потребує подальшого вивчення та напрацювання теоретичних і практичних шляхів її вирішення, правового регулювання.

За загальним правилом, нікчемність договору має місце в момент його укладення, проте, згідно статті 1080 ЦК України недійсність умови про обмеження чи заборону обмеження відступлення договору факторингу буде виявлятися тільки при укладенні договору про відступлення грошової вимоги в майбутньому. Частина 2 вказаної статті дає нам правий дозвіл на застосування фінансових санкцій не за порушення умов договору, які призвели до реальних фінансових наслідків, а саме за вчинення дій (укладення договору з умовами, які спрямовані на саме на «заборону або обмеження відступлення права грошової вимоги».

Як приклад судової практики, в якому безпосередньо зазначено про неоднозначне застосування норм права, можна навести постанову Судової палати у господарських справах Верховного суду України від 15.04.2015 року за наслідками розгляду заяви товариства з обмеженою відповідальністю «Спецстройенерго» (далі – ТОВ «Спецстройенерго») про перегляд постанови Вищого господарського суду України від 18 грудня 2014 року в справі № 910/6098/14 за позовом ТОВ «Спецстройенерго» до публічного акціонерного товариства «ВТБ Банк» (далі – ПАТ «ВТБ Банк»), товариства з обмеженою відповідальністю «Альфа Солар» (далі – ТОВ «Альфа Солар») про визнання договору недійсним, де було встановлено, що у справі, яка була розглянута, суд першої інстанції, з висновками якого погодився й апеляційний суд, відмовляючи у задоволенні позову, виходив із того, що недотримання наявного в договорі іпотеки застереження про необхідність письмової згоди боржника на відступлення права вимоги не є підставою для визнання недійсним договору про відступлення права вимоги за іпотечним договором, оскільки ні договором, ні законом не встановлено порядку надання такої письмової згоди; клопотання керуючого санацією боржника про внесення змін до реєстру кредиторів у зв'язку із заміною кредитора у зобов'язанні фактично є письмовою згодою боржника (іпотекодавця) на відступлення права вимоги за іпотечним договором. Погоджуючись із висновками судів попередніх інстанцій, суд касаційної інстанції зазначив про відсутність передбачених ст.ст. 203, 215, 516 ЦК України підстав для визнання правочину недійсним. Разом із тим у наданій для порівняння постанові у справі № 922/846/13 – г про визнання недійсним договору про відступлення права вимоги суд касаційної інстанції погодився із судами попередніх інстанцій щодо наявності підстав для задоволення позову на підставі ст.ст. 203, 215, 516 ЦК України. В основу судових рішень покладено висновок про те, що хоча за загальним правилом заміна кредитора у зобов'язанні здійснюється без згоди боржника, однак сторони не позбавлені можливості додатково врегулювати порядок заміни кредитора у договорі. У наданих для порівняння постановах у справах № 4/185, № 4/294 суд касаційної інстанції також погодився з висновками судів попередніх інстанцій про наявність підстав для задоволення позовів товариства з обмеженою відповідальністю «БМБ Компаунд» (далі – ТОВ «БМБ Компаунд») до акціонерного комерційного банку «Європейський» (далі –

АКБ «Європейський») та публічного акціонерного товариства «Комерційний банк «Володимирський» (далі – ПАТ «КБ «Володимирський») про визнання недійсними договорів про відступлення ПАТ «КБ «Володимирський» права вимоги за кредитними договорами, позичальником за якими є ТОВ «БМБ Компаунд», а позикодавцем – АКБ «Європейський», та договорів про відступлення права вимоги за іпотечними договорами й договорами застави. В основу судових рішень покладено висновок про те, що відсутність згоди боржника на заміну кредитора у зобов'язанні, якщо обов'язковість такої згоди передбачена кредитним договором, є підставою для визнання недійсним договору про відступлення права вимоги, оскільки він суперечить вимогам ч. 1 ст. 516 ЦК України.

Таким чином, має місце неоднакове застосування одних і тих самих норм матеріального права. Усуваючи розбіжності у застосуванні судом касаційної інстанції норм матеріального права у межах доводів заяви про перегляд, Судова палата у господарських справах Верховного Суду України виходила з наступного: згідно з положеннями ч. 1 ст. 203 ЦК України зміст правочину не може суперечити Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави й суспільства, його моральним засадам. Підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені ч.ч. 1–3, 5 та 6 ст. 203 ЦК України. Якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна зі сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин) (ст. 215 ЦК України)[156, С. 356].

Так, ст. 512 ЦК України визначено підстави заміни кредитора у зобов'язанні, зокрема внаслідок передання ним своїх прав іншій особі за правочином (відступлення права вимоги). Згідно зі ст.ст. 514, 516 ЦК України, до нового кредитора переходять права первісного кредитора у зобов'язанні в обсязі на умовах, що існували на момент переходу цих прав, якщо інше не встановлено договором або законом. Заміна кредитора у зобов'язанні здійснюється без згоди боржника, якщо інше не встановлено договором або законом. Якщо боржник не був письмово повідомлений про заміну кредитора у зобов'язанні, новий кредитор несе ризик настання несприятливих для нього наслідків[156, С. 356].

З аналізу вищенаведених норм вбачається, що за загальним правилом заміна кредитора у зобов'язанні здійснюється без згоди боржника, оскільки не впливає на характер, обсяг і порядок виконання ним своїх обов'язків, не погіршує становище боржника та не зачіпає його інтересів, однак сторони мають право додатково врегулювати порядок заміни кредитора у договорі. Тобто відсутність згоди боржника на заміну кредитора у зобов'язанні, якщо обов'язковість такої згоди передбачено договором, є підставою для визнання недійсним на підставі ч. 1 ст. 203 ЦК України договору про відступлення права вимоги, оскільки він суперечить вимогам ч. 1 ст. 516 ЦК України [115, С.].

Погоджуємося з точкою зору Р.Б. Прилуцького та А.А. Зерниченко щодо необхідності внесення доповнень у статтю 16 ЦК України та статтю 20 ГК України положенням про такий спосіб судового захисту як «визнання господарських договорів недійсними» та «визнання господарських договорів неукладеними», шляхом приведення у відповідність положень ЦК України з положеннями ГК України щодо визнання господарських договорів (зобов'язань) недійсними або неукладеними [107, С.42,44].

На даний час до господарського суду України були внесені зміни, які ми не можемо визнати позитивними, а саме були внесені зміни, які позбавили господарський суд за власною ініціативою визнати договір недійсним повністю або у певній частині, як такий, що суперечить законодавству, чинному на момент укладення договору. На разі ми маємо лише положення статті 184 ГПК України, в яких зазначено, що у разі, якщо позивачем до закінчення підготовчого провадження подано заяву про визнання недійсним повністю чи у певній частині пов'язаного з предметом спору правочину, який суперечить закону, суд надає відповідачу, іншим учасникам справи час на підготовку своїх пояснень та заперечень з приводу поданої заяви. Згідно частини 3 статті 237 ГПК України, ухвалюючи рішення у справі, суд за заявою позивача, поданою до закінчення підготовчого провадження, може визнати недійсним повністю чи у певній частині пов'язаний з предметом спору правочин, який суперечить закону, якщо позивач доведе, що він не міг включити відповідну вимогу до позовної заяви із незалежних від нього причин [19, С. 56].

На нашу думку, при розгляді спірних відносин що виникають з господарських договірних відносин та визначення основ правозастосування,

в межах наявного дуалізму права, необхідно надавати перевагу нормам саме господарського права, як доктринального.

Таким чином, нами сформульовано дефініцію поняття «недійсність господарського зобов'язання» під якою слід розуміти наявність правових підстав, що заперечують встановлення, зміну та припинення договірних правовідносин, настання правових наслідків за господарським зобов'язанням, яких прагнули досягнути сторони договору.

Шляхом всебічного аналізу правових засад недійсності господарського зобов'язання як способу захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання запропоновано нове розуміння дефініції поняття «підстава недійсності господарського зобов'язання», під яким вважаємо сукупність характерних ознак недійсності для окремих підстав, які передбачені у господарському законодавстві, та обумовлюють визнання господарського зобов'язання недійсним.

Замінивши характерні для цивільного обігу поняття заперечні та нікчемні підстави визнання угоди недійсною, пропонуємо поділити правові підстави недійсності господарського зобов'язання на *оспорювані* та *беззаперечні*. Оспорювані підстави недійсності – це законодавчо встановлені підстави недійсності господарського зобов'язання передбачена обов'язковість заперечення його дійсності у судовому порядку. Беззаперечні підстави недійсності – це законодавчо встановлені підстави недійсності господарського зобов'язання передбачена необов'язковість заперечення його дійсності у судовому порядку. Кожна з правових підстав недійсності господарського зобов'язання потребує законодавчого визначення характерних ознак кожної окремої оспорюваної та беззаперечної підстави із метою удосконалення механізму визнання недійсним господарського договору.

Звертаємо увагу на необхідність визначення в ГК України правових підстав недійсності господарського зобов'язання характерних для господарської сфери, враховуючи специфіку діяльності учасників господарських правовідносин, особливу природу господарських зобов'язань, організаційних і майнових умов окремих видів господарських договорів та механізму застосування правових наслідків їх недійсності. У зв'язку з цим удосконалити у законодавстві класифікацію правових підстав визнання господарського зобов'язання недійсним і віднести до: 1) оспорюваних підстав недійсності – відсутність договірної правосуб'єктності та відповідних

компетенцій у сторони господарського зобов'язання; зловмисна домовленість представника однієї сторони з контрагентом; фіктивність господарського зобов'язання як відсутність наміру створити відповідні наслідки; вплив тяжких обставин та не вигідні (кабальні) умови зобов'язання; удаваність господарського зобов'язання як намір приховати інший договір; істотна помилка щодо змісту, предмету та правосуб'єктності сторін договору допущена суб'єктом господарювання; нездійсненність та нереальність настання правових наслідків за господарським зобов'язанням; навмисне введення в оману контрагента господарського зобов'язання; 2) беззаперечних підстав недійсності – порушення публічного порядку, моральних засад суспільства та держави; суперечність змісту господарського зобов'язання нормам закону; недотримання форми господарського зобов'язання вимогам закону; невідповідність істотних умов господарського договору вимогам закону.

Також, ми пропонуємо доповнити статтю 1080 ЦК України частиною 3 наступним змістом: «домовленість між клієнтом та боржником про заборону відступлення права грошової вимоги або його обмеження є нікчемною, якщо інше не випливає з норм міжнародних договорів, що регулюють цивільні та господарські відносини, згода на обов'язковість якого дана Верховною Радою України».

Вважаємо за необхідне повернути господарському суду право за власною ініціативою визнавати недійсним господарський договір, який суперечить законодавству, а також умови, якого порушують публічний порядок і моральні засади суспільства та держави.

1.3 Правові наслідки визнання недійсним господарського зобов'язання

Визнання господарського договору недійсним означає, що дія, яка була здійснена у вигляді угоди, не призводить до настання юридичних наслідків, на виникнення яких вона була спрямована. Тобто сторони договору не набувають тих прав та обов'язків, які повинні були б виникнути при укладенні дійсного договору; при цьому на них поширюються правові наслідки її недійсності. Визнання договору недійсним передбачає низку наслідків, спрямованих на те, щоб не допустити існування такого договору, усунути наслідки його здійснення, вплинути на відносини сторін договору. Саме тому глибоке та всебічне вивчення цього питання є важливим для всіх

учасників господарського обороту, незалежно від того чи були вони стороною за оспорюваних чи нікчемним договором.

Дослідженню правових наслідків визнання недійсним господарського зобов'язання присвячували свої дослідження низка авторів, серед яких С.С.Алексеев, О. В. Безух, О. А. Беляневич, О. М. Вінник, В. В. Джуль, В. К. Мамутов, Б. М. Поляков, Н.С.Хатнюк, В.П.Шахматов, В. С. Щербина та ін., однак, існує низка питань, які залишаються недостатньо розкритими і обґрунтованими, і тому, на даний час це залишається актуальним питанням для проведення досліджень саме у сфері господарських договірних відносин.

Частиною першої статті 216 ЦК України передбачено, що недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. У разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Відповідно до статей 203, 204 ЦК України підстави і наслідки недійсності правочину можуть бути передбачені лише винятково певними законами. Проте положення зазначених статей необхідно застосовувати з урахуванням ст. 4 ЦК України [156, С. 356]. Враховуючи викладене, зміст договору та його спеціальні умови повинні відповідати також ГК України й іншим законам.

Сучасне визнання господарських договорів недійсними пов'язане з усуненням тих майнових наслідків, які виникли в результаті їх виконання – це застосування: 1) двосторонньої реституції; 2) односторонньої реституції, 3) додаткових майнових наслідків (відшкодування матеріальної (збитків, неустойки, пені) та моральної шкоди; 4) незастосування реституції [148, С.79].

Необхідно відмітити, що до недавнього часу Цивільний кодекс УРСР від 1963 року правові наслідки в залежності від підстав визнання недійсним договору, визначав наступним чином: 1) позбавлення права отримати назад майно, отримане за договором, у зв'язку зі стягненням його, як незаконного збагачення, в дохід держави (конфіскація); 2) повернення назад майна лише потерпілій стороні, повернення в первісний стан (одностороння реституція), а винна сторона позбавлена права отримати виконане, як безпідставне

збагачення, оскільки це майно стягувалося в дохід держави; 3) повернення обох сторін в первісний стан (двостороння реституція), тобто надання права кожній зі сторін права на отримання назад того майна, яке за договором, було передане іншій стороні [, С.95 – 96]. Не можна заперечити той факт, що з практикою застосування положень чинного ЦК та ГК України виникла потреба повернути у законодавство раніше існуючих окремих правових наслідків визнання договору недійсним особливо для сфери господарського обігу, оскільки господарські відносини ускладнились неналежним виконанням та невиконанням господарських зобов'язань суб'єктами господарювання, а також порушенням публічного порядку та моральних засад суспільства та держави при виконанні умов договору. Таким необхідним для господарського обігу правовим наслідком визнання договору недійсним є застосування конфіскації як примусовий захід впливу на діяльність суб'єктів господарювання.

В.П. Грибанов у своїх працях зазначав, що одностороння реституція полягає в тому, що сторона, яка не мала умислу на укладення такого договору, отримує назад те, що було передано нею іншій стороні, а все отримане нею звертається в дохід держави [26, С.41].

Цікавою є думка В.Скловського, який вважає, що реституція – засіб захисту неглибокий і поверхневий за своєю суттю. Розвиток і ускладнення права мають вести до згортання реституції. Не випадково, наприклад, в германському праві немає загального механізму реституції, а є спеціальні наслідки недійсних договорів, які поставлені в залежність від підстави недійсності тому наближаються до деліктної відповідальності. В римському праві реституція була преторським засобом, і, як і інші преторські, тобто непозовні, нецивільні засоби, була перш за все інструментом не приватного, а публічного права, захищаючи не права, а як зазначено в Дігестах, від «шкоди, завданої правом» [135, С.35].

В науковій спільноті існує думка, що незаконний володілець речі має повернути річ третій стороні, виходячи з обставин конкретної справи, а не стороні за договором. Проте, такий спосіб позбавляє реституцію, як і віндикацію змісту, і тим самим порушують багатовікову систему захисту майнових прав та цивільного обороту в цілому [135 , С.36].

Ми погоджуємось з думкою Шахматова В.П., який вважав, що визнання договорів недійсними залежить від їх характеру і значення тих

суспільних відносин, які регулюються відповідними нормами права про недійсні договори. Характер і значення суспільних відносин, які порушуються нікчемними договорами, не допускають настання правових наслідків, які характерні для дійсних договорів, незалежно від того, чи заявлена перед судом вимога про це[159, С. 148].

На сьогодні чинною є постанова пленуму Верховного суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009 року № 9, в якій зазначено, що реституція як спосіб захисту цивільного права застосовується лише в разі наявності між сторонами укладеного договору, який є нікчемним чи який визнано недійсним. У зв'язку з цим вимога про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, за правилами реституції може бути пред'явлена тільки стороні недійсного правочину.

Норма частини першої статті 216 ЦК України не може застосовуватись як підстава позову про повернення майна, переданого на виконання недійсного договору, яке було відчужене третій особі. Не підлягають задоволенню позови власників майна про визнання недійсними наступних правочинів щодо відчуження цього майна, які були вчинені після недійсного правочину. У цьому разі майно може бути витребувано від особи, яка не є стороною недійсного правочину, шляхом подання віндикаційного позову, зокрема від добросовісного набувача – з підстав, передбачених частиною першою статті 388 ЦК України. Рішення суду про задоволення позову про повернення майна, переданого за недійсним правочином, чи витребування майна із чужого незаконного володіння є підставою для здійснення державної реєстрації права власності на майно, що підлягає державній реєстрації, за власником, а також скасування попередньої реєстрації[11, С.].

Загальним правилом двосторонньої реституції є повернення сторін у попереднє становище, тобто в той майновий стан, в якому сторони перебували до укладення недійсного договору. Відповідно до п.1 ст. 216 ЦК України, що містять загальні правила про наслідки недійсності договорів, кожна сторона зобов'язана повернути іншій стороні всеодержане за договором, а у випадку неможливості повернення отриманого, зокрема, коли отримане – користування майном, виконана робота чи надана послуга, – відшкодувати вартість отриманого, за цінами, які існують на момент

відшкодування. Згідно з п.3 ст. 216 ЦК України, двостороння реституція настає у всіх випадках недійсності договору, якщо в законі не зазначені інші майнові наслідки такі як відшкодування майнової шкоди, збитків, пені, неустойки тощо [156, С. 356].

Двостороння реституція передбачена для недійсних договорів, укладених: 1) із порушенням форми (ст.ст. 218, 219, 220 ЦК України); 2) із порушенням правил про державну реєстрацію договору (ст. 211 ЦК України); 3) із виходом за межі правоздатності юридичної особи та з виходом за межі повноважень на укладення договору (ст. 227 ЦК України); 4) під впливом помилки (ст. 229 ЦК України) [156, С. 356].

Якщо договір визнаний недійсним внаслідок порушення встановленої законом форми про нотаріальне посвідчення договору (ст. 220 ЦК України), кожна сторона зобов'язана повернути іншій усе отримане за договором. Наприклад, покупець зобов'язаний повернути продавцю будівлю, продану без нотаріального посвідчення договору, а продавець повертає покупцеві гроші.

Якщо договір визнаний недійсним внаслідок помилки однієї сторони, кожна із сторін зобов'язана повернути іншій стороні все отримане за договором, але, крім того, сторона, яка відповідає за помилку, зобов'язана відшкодувати іншій стороні позитивні витрати за використання майна (ст. 229 ЦК України). Як правило, за помилку відповідає особа, яка помилилася. Однак частіше зустрічаються випадки, коли обидві сторони помилялися, хоча одна із сторін відповідає за помилку.

Згідно з п.3 ст. 216 ЦК України, двостороння реституція настає у всіх випадках недійсності договору, якщо в законі не встановлені особливі умови їх застосування або особливі правові наслідки окремих видів недійсних договорів (одностороння реституція)[156, С. 356].

Відповідно до ст. 236 ЦК України, моментом недійсності нікчемного зобов'язання є момент його здійснення. Але якщо недійсним зобов'язанням права та обов'язки передбачалися лише у майбутньому, то можливість настання їх у майбутньому припиняється. Раніше для настання наслідків недійсності зобов'язання необхідно було визнавати його недійсним у судовому порядку, то тепер треба лише пред'явити в суді вимоги про примусове застосування наслідків нікчемного зобов'язання. Згідно з ч. 5 ст. 216 ЦК України, така вимога може бути пред'явлена будь – якою

зацікавленою стороною. Суд може застосувати наслідки недійсності нікчемного зобов'язання за власною ініціативою[156, С. 356].

Як приклад судової практики, яка показує не тільки неоднакове застосування норм матеріального права судами різних інстанцій, а і дає нам відповідні висновки, заслуговує на увагу Постанова Судової палати у господарських справах Верховного суду України від 23.12.2015 року справа № 3 – 1143Гс15, в якій розглянуто заяву управління комунальною власністю виконавчого комітету Рівненської міської ради про перегляд Верховним Судом України рішення Господарського суду Рівненської області від 28 квітня 2015 року, постанови Рівненського апеляційного господарського суду від 03 червня 2015 року та постанови Вищого господарського суду України від 16 вересня 2015 року у справі № 918/144/15 за позовом заступника прокурора м. Рівного в інтересах держави в особі Рівненської міськради до УКВ виконкому Рівненської міськради, фізичної особи – підприємця про визнання недійсним договору оренди приміщення.

Під час розгляду заяви було встановлено, що відповідно до положень ч. 1 ст. 216 ЦК України недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. У разі визнання недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Згідно з ч. 3 ст. 207 ГК України, (яка кореспондується зі ст. 236 ЦК України), виконання господарського зобов'язання, визнаного судом недійсним повністю або в частині, припиняється повністю або в частині з дня набрання рішенням суду законної сили як таке, що вважається недійсним з моменту його виникнення. У разі якщо за змістом зобов'язання воно може бути припинено лише на майбутнє, таке зобов'язання визнається недійсним і припиняється на майбутнє. Із правової природи такого зобов'язання вбачається, що фактичне користування майном на підставі договору оренди в разі визнання його недійсним унеможливорює застосування наслідків наслідки недійсності правочину відповідно до ст. 216 ЦК України, оскільки використання майна – «річ» безповоротна, і відновити первісне положення сторін практично неможливо. Тому, визнаючи договір оренди недійсним,

необхідно серед іншого встановити обставини, пов'язані з виконанням договору, та визначити момент, з якого вважаються припиненими зобов'язання за цим договором. У справі, що розглядається, позовні вимоги прокурора зводяться до визнання недійсним договору оренди нежитлового приміщення, який сторони розірвали, а майно повернули, тобто зобов'язання за спірним договором є припиненими. Ураховуючи встановлені у справі обставини, визнання договору оренди недійсним є неможливим, оскільки предмет спору припинив існування [75, С.].

Як приклад судової практики розгляду визнання недійсним договору, припиненого за згодою сторін, необхідно розглянути позицію Верховного Суду України 01.07.2015 року, висловленій в постанові за наслідками розгляду справи №3 – 195гс15 (910/24029/13), в якій навів позицію щодо розуміння змісту частини третьої статті 207 ГК України, зазначивши, що відповідно до цієї норми господарське зобов'язання, визнане судом недійсним, також вважається недійсним з моменту його виникнення. Якщо ж за змістом зобов'язання воно може бути припинено лише на майбутнє, таке зобов'язання визнається недійсним із моменту його виникнення і припиняється на майбутнє, а не з моменту укладення. Далі у тексті даної постанови зроблено висновок, що фактичне користування майном на підставі договору оренди унеможлиблює у разі його недійсності проведення між сторонами двосторонньої реституції, тому такий договір повинен визнаватися судом недійсним і припинятися лише на майбутнє, а не з моменту укладення. А оскільки спірний договір розірвано угодою сторін, тому визнавати його на майбутнє немає підстав [75, С.].

Верховний Суд України дійшов висновку, про неможливість визнання недійсними договорів оренди та лізингу, оскільки на момент розгляду відповідного спору в суді вказані договори вже припинили свою дію внаслідок розірвання за згодою сторін, а відтак предмет спору у справі припинив своє існування. У справах про визнання правочинів (договорів) недійсними предметом спору є саме дійсність (чи недійсність) договору – тобто відповідність його умов вимогам чинного на момент укладення цього договору законодавства. Наслідком такої невідповідності є прийняття судом рішення про визнання договору недійсним, тобто про його анулювання як юридичного факту, який мав наслідком виникнення зобов'язання. У випадку припинення договору з підстав не пов'язаних з його недійсністю (наприклад

належним виконанням чи розірванням за згодою сторін) припиняються зобов'язання за даним договором. Такий підхід Верховного Суду не враховує прямий припис частини першої статті 236 ЦК України, відповідно до якого недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. Тобто угода сторін недійсного договору про його розірвання в силу наведених положень сама є недійсною, а відтак вона не може породжувати правових наслідків, зокрема обумовлювати собою припинення договірних відносин контрагентів[13, С.].І ми цілком погоджуємось з такою думкою.

Способами захисту прав при цьому є двостороння реституція або, у разі її неможливості, – відшкодування вартості того, що одержано (частина 1), відшкодування заподіяних збитків та моральної шкоди (частина 2). Згідно з частиною 1 статті 236 ЦК України, нікчемний правочин або правочин, визнаний судом недійсним, вважається таким з моменту його вчинення. Разом із тим частиною 3 статті 207 ГК України передбачено, що господарське зобов'язання, визнане судом недійсним, також вважається недійсним з моменту його виникнення. Якщо ж за змістом зобов'язання воно може бути припинено лише на майбутнє, таке зобов'язання визнається недійсним з моменту його виникнення і припиняється на майбутнє, а не з моменту укладення [18, С. 144]. Фактичне користування майном на підставі договору оренди унеможлиблює у разі його недійсності проведення між сторонами двосторонньої реституції, тому такий договір повинен визнаватися судом недійсним і припинятися лише на майбутнє, а не з моменту укладення. Виходячи із викладеного, Київський апеляційний господарський суд, ухваливши рішення про визнання недійсним договору № 01 – 02/06 з моменту укладення та повернення орендарю суми, сплаченої ним за договором оренди нежитлового приміщення за весь час дії цього договору, на підставі частини 1 статті 216 ЦК України, та ВГС України, погодившись із таким висновком, допустили порушення наведених норм матеріального права, а відтак, постанова Вищого господарського суду України від 18 лютого 2015 року та постанова Київського апеляційного господарського суду від 3 грудня 2014 року підлягають скасуванню. Договір № 01 – 02/06, який визнано судом недійсним, розірвано сторонами угодою від 20 жовтня 2011 року з 31 жовтня 2011 року, тому визнавати цей договір недійсним на майбутнє немає підстав [116].

На думку Смоли С.В., видаються сумнівними висновки Верховного суду України зроблені з посиланням на частину третю статті 207 ГК України про те, що оскільки договори оренди (лізингу) виконувались сторонами, визнання їх недійсними з моменту укладення є неможливим. На підставі наведених положень законодавства, можна стверджувати, що будь-який договір (в тому числі той, за яким повернення отриманого є неможливим) підлягає визнанню недійсним тільки з моменту його вчинення (виникнення, укладення) без будь-яких виключень. Наведені у частині третій статті 207 ГК України приписи щодо припинення на майбутнє зобов'язання, яке визнане судом недійсним і за змістом такого зобов'язання воно може бути припинено лише на майбутнє, слід розуміти як такі, що стосуються не моменту недійсності зобов'язання (правочину, договору), а правових наслідків визнання такого зобов'язання недійсним. При цьому чинне законодавство не ставить підставу і момент недійсності договору в залежність від того, які наслідки матиме визнання цього договору недійсним. У розглянутих вище справах Верховний Суд України дійшов висновку, про неможливість визнання недійсними договорів оренди та лізингу, оскільки на момент розгляду відповідного спору в суді вказані договори вже припинили свою дію внаслідок розірвання за згодою сторін, а відтак предмет спору у справі припинив своє існування. З таким висновком найвищого судового органу погодитись не можна. Вбачається, що у справах про визнання правочинів (договорів) недійсними предметом спору є саме дійсність (чи недійсність) договору – тобто відповідність його умов вимогам чинного на момент укладення цього договору законодавства.

Наслідком такої невідповідності є прийняття судом рішення про визнання договору недійсним, тобто про його анулювання як юридичного факту, який мав наслідком виникнення зобов'язання.

У випадку припинення договору з підстав не пов'язаних з його недійсністю (наприклад належним виконанням чи розірванням за згодою сторін) припиняються зобов'язання за даним договором. Так, частиною другою статті 563 ЦК України встановлено, що у разі розірвання договору зобов'язання сторін припиняються [156, С. 356]. Але це не має наслідком припинення чи будь – яке інше розв'язання спору в частині відповідності умов договору як юридичного факту вимогам законодавства на момент його укладення, за вирішенням якого звертається позивач у справах цієї категорії.

Окрім того, такий підхід Верховного Суду України не враховує прямий припис частини першої статті 236 ЦК України, відповідно до якого недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. Тобто угода сторін недійсного договору про його розірвання в силу наведених положень сама є недійсною а відтак вона не може породжувати правових наслідків, зокрема обумовлювати собою припинення договірних відносин контрагентів [136].

Згідно з частиною п'ятою статті 216 ЦК України, суд може застосувати наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи. Застосування наслідків недійсності нікчемного правочину судом за відсутності відповідної позовної вимоги заінтересованої сторони – право, а не обов'язок суду. Згідно з пунктом 2 статті 83 ГПК України, господарський суд також може вийти за межі позовних вимог і застосувати наслідки недійсності оспорюваного правочину, якщо про це є клопотання заінтересованої сторони.

Вищий господарський суд України в своєму інформаційному листівід 07.04.2008 р. № 01 – 8/211 «Деякі питання практики застосування норм ЦК та ГК України» зазначає, що при застосуванні норм Цивільного чи Господарського кодексу слід виходити з того, що при правозастосуванні застосовується не в цілому закон як нормативно-правовий акт, а відповідна правова норма чи її частина, за змістом якої і визначається чи є ця норма (її частина) спеціальною чи загальною. Так, наприклад, за загальним правилом статті 293 ГК України за договором міни (бартеру) кожна із сторін зобов'язується передати другій стороні у власність, повне господарське відання чи оперативне управління певний товар в обмін на інший товар. Проте, в ЦК України містяться спеціальні норми про особливий вид міни (бартеру), які підлягають переважному застосуванню перед статтею 293 ГК України. Зокрема, стаття 715 ЦК України допускає обмін товару на роботи, послуги, а стаття 716 ЦК України передбачає особливості правового регулювання відносин, що виникають на підставі таких договорів. Тому спеціальні норми ГК України, які встановлюють особливості регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання, підлягають переважному застосуванню перед тими нормами ЦК України, які містять відповідне загальне регулювання.

Наприклад, правила частини першої статті 232 ГК України, відповідно до якої збитки відшкодовуються в частині, не покритій штрафними санкціями (залікова неустойка), підлягають переважному застосуванню перед правилами частини першої статті 624 ЦК України, відповідно до якої неустойка підлягає стягненню у повному розмірі, незалежно від відшкодування збитків (штрафна неустойка). Тому в разі, якщо норми ГК України не містять особливостей регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання, а встановлюють загальні правила, які не узгоджуються із відповідними правилами ЦК України, слід застосовувати правила, встановлені ЦК України [91].

Згідно постанови Пленуму Вищого господарського суду № 11 від 29.05.2013 року «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними», розірвання сторонами договору, виконаного повністю або частково, не позбавляє сторони права на звернення в майбутньому з позовом про визнання такого договору недійсним. Окрім того, закінчення строку (терміну) дії оспорюваного правочину не перешкоджає поданню відповідного позову [96, С. 22].

Проте, реституція не передбачена у ст. 16 ЦК України як один із способів захисту, проте норма ч. 1 ст. 216 ЦК України є імперативною і суд має забезпечити зазначені в ній правові наслідки. Реституцію цілком можна вважати окремим способом захисту цивільних прав, які порушуються у зв'язку з недійсністю правочину, оскільки у ст. 16 ЦК України немає вичерпного переліку способів захисту цивільних прав. Потрібно враховувати, що наслідком визнання правочину недійсним не може бути його розірвання. Застосування наслідків недійсності оспорюваного правочину можливе лише за наявності рішення про визнання такого правочину недійсним. На відміну від норм ч. 1 ст. 216 ЦК України норми гл. 29 ЦК України є спеціальними. У них закріплено основні способи захисту права власності, що можуть застосовуватися власником майна, зокрема з метою повернення майна в натурі, переданого за недійсним правочином (наприклад, віндикація).

Вважаємо, що ст. 330 ЦК України чітко розмежовує випадки, в яких належним способом захисту порушеного права є визнання правочину недійсним та застосування до його правових наслідків недійсності, від випадків, коли має заявлятися позов про витребування майна з чужого

незаконного володіння. Якщо майно передане власником за правочином, який є нікчемним або оспорюваним, то позов про визнання правочину недійсним та (або) про застосування наслідків недійсності правочину має пред'являтися тоді, коли майно залишається у набувача. Тобто якщо вчинений один правочин і повернути майно можна шляхом застосування реституції, то ефективним способом захисту буде визнання правочину недійсним. Якщо ж набувач, який набув майно за недійсним правочином, надалі відчужив таке майно іншій особі, потрібно звертатися з віндикаційним позовом. Якщо після укладення недійсного правочину було укладено ще декілька, то вбачається правильним визнавати недійсними не всі правочини, а лише перший і заявляти позов про витребування майна в останнього набувача [106, С.56]. Суд не може застосовувати з власної ініціативи правові наслідки недійсності правочину, як моральна шкода, або ті наслідки, які не були серед вимог, викладених в позові. Окрім того, варто завжди брати до уваги той факт, що визнати частково виконаний договір, який є предметом судового розгляду з моменту його укладення, можна лише на майбутнє, якщо інше не випливає з його змісту (наприклад, договір про надання інформаційних послуг тощо).

Виконання господарського зобов'язання, визнаного судом недійсним повністю або в частині, припиняється повністю або в частині з дня набрання рішенням суду законної сили як таке, що вважається недійсним з моменту його виникнення. У разі якщо за змістом зобов'язання воно може бути припинено лише на майбутнє, таке зобов'язання визнається недійсним і припиняється на майбутнє. Вважаємо, що буквальне тлумачення змісту останнього речення у логічному зв'язку з викладеним у попередньому реченні та приписами частини першої статті 236 ЦК України, дозволяє дійти висновку, що у випадку, якщо зобов'язання (договір) за своїм змістом може бути припинено на майбутнє, воно визнається недійсним з моменту його вчинення (виникнення, укладення) і припиняється на майбутнє, що підтверджується постановою Верховного Суду України від 01.07.2015 року по справі №3 – 195гс15 [116].

Вищий господарський суд України у постанові від 23 вересня 2014 року у справі № 5011 – 34/10316 – 2012 року дійшов правового висновку про те, що фактичне користування майном на підставі договору оренди у разі визнання цього договору недійсним унеможливорює проведення між

сторонами реституції. Оскільки повернути сторони у первісне становище практично неможливо, такий договір відповідно до частини 3 статті 207 ГК України має бути визнано недійсним (нікчемним) і припинено лише на майбутнє, а не з моменту укладення [73].

На нашу думку, ступінь відповідальності, як і правові наслідки визнання господарського договору не можуть бути загальними для всіх випадків недійсності господарського договору, а мають диференціюватись в залежності від змісту правових підстав визнання недійсними та тяжкості правових наслідків від укладення такого договору.

Визначені законодавством вимоги до ведення господарської діяльності передбачають конкретизацію правових наслідків визнання господарського зобов'язання недійсним. Тому пропонуємо віднести доправових наслідків визнання недійсним господарського зобов'язання та закріпити у ГК України окремою нормою положення щодо визначення: односторонньої та двосторонньої реституції; конфіскації; відшкодування матеріальної шкоди; подвійного відшкодування матеріальної шкоди; повернення упущеної вигоди та обмеження доступу до державного фінансування, права брати участі у проведенні тендерів, отримання державної допомоги, права брати участі у приватизації державного майна, укладати договори концесії, брати участь у проектах державно – правового партнерства.

А також вважаємо доцільним поділ правових наслідків недійсності господарських зобов'язань в залежності від необхідності застосування до недобросовісної сторони договору додаткових заходів відповідальності на: *загальні* та *спеціальні*. До *загальних* віднести: відшкодування матеріальної шкоди, двосторонню реституцію; до *спеціальних* – односторонню реституцію, конфіскацію, подвійне відшкодування матеріальної шкоди та повернення упущеної вигоди.

1.4 Особливості відшкодування матеріальної шкоди як наслідок визнання господарського зобов'язання недійсним

Забезпечення стабільного господарського обороту неможливе без гарантування відновлення сторонам їх порушених прав. Відновлення цих

прав у господарських відносин має яскраво виражений матеріальний характер. Як при двосторонній, так і при односторонній реституції законодавство у ряді випадків передбачає додаткові майнові наслідки у вигляді відшкодування витрат та вартості втраченого чи ушкодженого майна.

Повернення сторонами всього отриманого за недійсним договором не завжди означає відновлення їх попереднього становища. Якщо підходити лише формально, то повернення всього отриманого за договором дійсно повинно привести сторони у таке становище, в якому вони перебували до укладення договору. Але у зв'язку з укладеним недійсним договором одна зі сторін могла понести додаткові витрати, деякі з них необхідні (наприклад, сплата мита чи збору), а інші не завжди є зайвими (наприклад, транспортування чи дрібний ремонт тощо). У результаті двосторонньої реституції ці витрати не у всіх випадках передбачені законодавством, отже, виявляється, що укладеним договором потерпілій стороні заподіяний збиток.

Особа, якій завдано збитків у результаті порушення її права, має право на їх відшкодування. Збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо законом або договором не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі. Ми вважаємо, якщо особа порушила право і отримала завдяки цьому доходи, то розмір збитків, які відшкодовуються потерпілій особі у зв'язку з неотриманням нею доходів, не може бути меншим від тих доходів, що їх отримав недобросовісний контрагент.

Додаткові майнові наслідки недійсних договорів передбачені у випадках, коли вони укладені: 1) з дієздатною особою, яка у момент вчинення юридичних дій не могла усвідомлювати їх значення та керувати ними; 2) під впливом помилки; 3) із недотриманням нотаріальної форми угоди й вимог про її державну реєстрацію. При визнанні недійсними договорів, укладених під впливом обману, насильства, погрози, зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною, збігу тяжких обставин, реальні збитки відшкодовує винна сторона.

При укладенні договору під впливом помилки сторона, за позовом якої договір визнаний недійсним, має право вимагати від іншої сторони відшкодування заподіяних їй реальних збитків, бо помилка виникла з вини іншої сторони. Якщо це не доведено, сторона, за позовом якої договір

визнаний недійсним, зобов'язана відшкодувати іншій стороні заподіяні їй реальні збитки, навіть якщо помилка виникла за обставин, що не залежали від сторони, яка була введена в оману [160, С. 15].

Недопущення реституції й передача усього отриманого за договором у дохід держави є особливим наслідком визнання договору недійсним. Так, якщо обидві сторони діяли навмисно й обидві виконали договір, то все виконане ними стягується в дохід держави. Якщо ж обидві сторони діяли навмисно, але договір виконала тільки одна з них, тоді в дохід держави стягується і те, що було отримано за договором, і те, що інша сторона повинна була передати своєму контрагенту. Нарешті, якщо навмисно діяла тільки одна сторона, все отримане нею за договором повинно бути повернуте іншій стороні (одностороння реституція), отримане ж іншою стороною чи належне їй за договором, стягується в дохід держави.

Таким чином, вимагати повернення виконаного може тільки добросовісна сторона, що діяла без умисного наміру. Якщо зловмисний намір наявний в однієї сторони, а договір виконаний іншою, то остання має право повернути виконане, винна ж сторона повинна передати в дохід держави все, що їй належало. Якщо ж договір виконаний лише навмисно діючою стороною, то невинна сторона повинна передати в дохід держави все, що одержала за договором, а сама не повинна його виконувати. Якщо ж отримане витрачено, у дохід держави передається відшкодування в грошах.

Якщо ж добросовісна сторона не встигла виконати договір, то в дохід держави передається те, що підлягає виконанню, по відношенню ж до недобросовісної сторони застосовується санкція конфіскаційного характеру.

До вимог про повернення виконаного за недійсним договором можливе застосування норм про зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення, оскільки інше не встановлено ЦК України чи іншими правовими актами і не впливає з відповідних відносин [156, С. 356].

Напрацюванням теоретичних положень щодо відшкодування майнової шкоди суб'єктам господарювання у разі визнання господарського договору недійсним у своїх дослідженнях значну увагу приділяли такі науковці як О. В. Безух, О. А. Беляневич, Г.М. Белякова О. М. Вінник, В. В. Джунь, Н.С.Хатнюк, В. К. Мамутов, Б. М. Поляков, В.О. Тархов, Г.Ф.Шершневич, В. С. Щербина. Цінність наукових доробок ми

поважаємо, проте, важко неоцінити значення судової практики при дослідженні питання саме відшкодування майнової шкоди внаслідок визнання господарського зобов'язання недійсним.

Аналізу особливостей відшкодування матеріальної шкоди як наслідку визнання господарського зобов'язання недійсним приділено увагу науковцями щодо визначення таких понять як «шкода» і «збитки». Розгляд питання відшкодування матеріальної шкоди необхідно почати з визначення поняття «матеріальної шкоди».

О.С. Іоффе під збитками розумів шкоду, понесену майном, яка виявляється в зменшенні його цінності та визначає збитки, як наслідки, викликані неправомірною поведінкою. Фактично він розглядає в якості збитків будь – який негативний наслідок у сфері цивільних правовідносин, тобто при скоєнні будь – якого цивільного правопорушення настає наслідок у вигляді збитків [41 , С.87]. В.О. Тархов, Г.М. Белякова та інші розглядають збитки та матеріальну шкоду як синоніми [141, С. 107;5, С.228]. Інші науковці – розмежовують ці поняття. Так, В.Т. Смірнов та А.О. Собчак вказують на те, що шкода – це родове поняття негативних майнових наслідків правопорушення, а збитки – це натурально – речова форма виявлення шкоди, якій відповідає один із встановлених в законі способів її відшкодування – відшкодування в натурі (надання речі того ж роду, тієї ж якості чи виправлення пошкодженої речі тощо) [65, С.56]. На наш погляд, думка кожного з вище згаданих науковців, безперечно, є цінною, проте жодна з них не може бути визнана істинною. І це проблема не в тому, що наукові пошуки проведені не достатньо глибоко, а тому нормативно – правовому середовищі, в якому мають функціонувати подані дефініції.

Проте, поняття «шкода» у законодавстві України є ширшим за поняття «збитки». Шкода може бути відшкодована і в грошовій формі, і в натурі, а збитки – лише в грошовій формі, тобто шкода завжди включає в себе збитки. [61, С. 199]

Терміни «шкода» та «збитки», часто вживаються як синоніми, але згідно усталеної цивілістичної традиції терміном «збитки» визначається лише один різновид шкоди – майнова шкода. У ЦК України взагалі, як і в українській цивілістиці термін «збиток» не згадується, а йдеться лише про поняття «збитків». Про те, що мається на увазі саме грошовий вираз шкоди, а

не майнова шкода, свідчить, зокрема, формулювання ст.ст. 22, 623, 1192 ЦК України [51, С.12].

Як у ЦК України, так і у ГК України поняття «шкоди» і «збитків» трактуються неоднозначно. Так, у п. 3 ч. 2 ст. 11, а також у ст. 1166 законодавець ототожнює збитки та шкоду, позначаючи їх лише терміном «шкода», у ст.ст. 22 і 23 указані терміни розмежовуються, у ст. 1192 використовується лише термін «збитки», у п. 8 ч. 2 ст. 16 ЦК України законодавець вказує на відшкодування збитків та інших способів відшкодування майнової шкоди [108, С.8].

Збитки за своєю природою є неоднорідними та можуть складатися з двох частин: – реальні збитки та – упущена вигода. Реальні збитки також можуть двох типів: по – перше, витрати, які потерпіла особа або провела, або повинна буде провести для усунення наслідків правопорушення; по – друге, до складу збитків включається вартість втраченого або пошкодженого майна потерпілого. Витрати потерпілого і пошкодження його майна охоплюються поняттям реальних збитків. Неотримані потерпілим доходи складають його упущену вигоду. Тільки у такому розумінні складу збитків буде реалізований принцип повного відшкодування збитків, закріплений у ч. 2 ст. 22 ЦК України розмір відшкодування включає і збитки, що зазначені унаслідок інфляційних процесів, оскільки ч.3 ст. 623 ЦК України встановлює, що суд може задовольнити вимогу про відшкодування збитків, беручи до уваги ціни, існуючі в день виносить рішення. Однак, дане правило визначає цю можливість тільки як право суду стягнення інфляційних збитків [17, С.72].

У разі визнання господарського договору недійсним, в мовах нестабільної економічної ситуації, великого значення має також стягнення інфляційних нарахувань, які в деяких випадках, можуть перевищувати суму боргу. Інфляційні нарахування на суму боргу, сплата яких передбачена частиною другою статті 625 ЦК України, не є штрафною санкцією, а виступають способом захисту майнового права та інтересу, який полягає у відшкодуванні матеріальних втрат кредитора від знецінення коштів внаслідок інфляційних процесів за весь час прострочення в їх сплаті. На суму інфляційних нарахувань не нараховуються проценти [].

Визначення поняття «пеня» розкрито в ч. 3 статті 549 ЦК України, як вид неустойки, що забезпечує виконання грошового зобов'язання і

обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожний день прострочення виконання [92, С.].

Проте, на відміну, від пені, застосування штрафу у разі порушення господарського зобов'язання в обов'язковому порядку вітчизняне законодавство не містить. Щоразу, при погодженні мов договору, сторони вирішують це питання індивідуально, вказуючи, підстави його нарахування та розмір. Окрім того, сторони самостійно визначають, чи буде штраф окремим видом забезпечення виконання зобов'язання чи факультативним, разом з пенею. У випадках застосування штрафу і пені разом, ми не можемо розглядати це як подвійне стягнення та несправедливі умови, оскільки саме такі умови господарського договору відповідають волевиявленню сторін при його укладенні та відповідають характеру господарських відносин, визначених сторонами.

Визначення такого поняття, як «дохід» визначено статтею 135 ПК України, згідно якої доходи – це загальна сума доходу платника податку від усіх видів діяльності, отриманого (нарахованого) протягом звітного періоду в грошовій, матеріальній або нематеріальній формах як на території України, її континентальному шельфі у виключній (морській) економічній зоні, так і за їх межами [156, С. 356]. Проте, до предмету правового регулювання ПК України не відносяться цивільні чи господарські відносини, а пряме застосування цієї дефініції для регулювання такого поняття в розрізі питання стягнення матеріальної шкоди може призвести до підміни понять і є, на наш думку, не припустимим.

У відповідності до ч. 3 ст. 216 ГК України потерпіла сторона має право на відшкодування збитків незалежно від того, чи є застереження про це в договорі; обов'язок відшкодування збитків прямо впливає з припису закону і додаткового погодження не потребує. У ст. 225 ГК України, на відміну від цивільного, визначені складові частини такого поняття, як «збитки» [18, С.].

Відповідальність у сфері господарських відносин завжди має матеріальний характер і має на меті створення несприятливих наслідків за порушення господарського зобов'язання. Статтею 235 ГК України за порушення господарського зобов'язання передбачена можливість застосування оперативно – господарських санкцій. Вид таких санкцій та порядок їх застосування визначають сторонами договору. В більшості

випадків такі санкції мають грошовий вираз, наприклад, зміна порядку оплати, відмова від становлення господарських відносин у майбутньому. Але, на наш думку, такий вид санкцій, як безакцептне списання коштів з рахунку за неякісну продукцію, має однозначно матеріальний вираз і може слугувати дієвим механізмом належного виконання умов договору. Проте, такі санкції можуть застосовуватись лише поки господарський договір є дійсним. Застосування таких санкцій після визнання договору недійсним є неправомірним.

Підставою виникнення цивільних прав і обов'язків, у тому числі щодо відшкодування кредиторів або іншій особі збитків (шкоди), відповідно до статті 11 ЦК України, є зобов'язання, які виникають з договорів та інших правочинів або внаслідок завдання шкоди. Згідно статті 174 ГК України господарські зобов'язання можуть виникати внаслідок заподіяння шкоди суб'єкту або суб'єктом господарювання [18, С.]. На жаль, непоодинокими є випадки, коли судові рішення про стягнення з боржника коштів винесена на користь кредитора, проте фактично не виконано. В такому випадку кредитор вправі вимагати стягнення з нього в судовому порядку сум інфляційних нарахувань та процентів річних аж до повного виконання грошового зобов'язання.

Однак, водночас слід мати на увазі, що у разі коли судовим рішенням з боржника стягнуто суму неустойки (штрафу, пені), то правова природа відповідної заборгованості саме як неустойки у зв'язку з прийняттям такого рішення залишається незмінною, і тому на неї в силу припису ч.2 ст. 550 ЦК України проценти не нараховуються. При цьому обов'язок сплатити суму неустойки (штрафу, пені) за невиконання зобов'язання не є зобов'язанням в розумінні положень ч.1 ст. 509 ЦК України, а отже відсутні підстави і для застосування до цих правовідносин статті 625 ЦК України [156, С. 356].

Аналізуючи норми права та судову практику їх застосування, не можна не звернути увагу на велику аналітичну роботу проведена і як науковцями, так і суддями, метою яких було встановити єдину практику застосування норм справа, виходячи з засад розумності, добросовісності та справедливості, а також забезпечення стабільності господарського обороту. Потреба в такій роботі викликана неоднаковим підходом законодавця до регулювання цивільних та господарських відносин, а також у наданні однозначних дефініцій таким поняттям, «дохід», «збитки» та «школа».

Проведене нами дослідження приводить нас до висновку про необхідність подальших теоретичних пошуків та напрацювання єдиної судової практики з досліджуваного питання. Адже саме питання відшкодування завданих збитків є одним із наріжних каменів забезпечення прибутковості господарської діяльності.

Як позитив, можна визнати принцип повного стягнення завданих збитків, аж до банкрутства, що, в свою чергу, є стимулом для повного та своєчасного виконання взятих на себе господарських зобов'язань, якщо інше не встановлено договором або законом. Вказаний принцип є загальним, незалежно від того, чи прописано нормами Цивільного чи Господарського законодавства відповідальність за порушення конкретного виду зобов'язання.

Проведене дослідження показує, що саме судове вирішення господарського спору є найдієвішим і остаточним способом його вирішення. Проте, цей спосіб перш за все характеризується примусовим характером. На нашу думку, введення інституту договірної врегулювання спірних відносин дозволить в перспективі зменшити навантаження на судову систему України, а також дозволить, що найменше оперативніше, вирішувати питання відшкодування завданих збитків та надасть правове підґрунтя для списання та зарахування таких коштів. Пропонуємо до обговорення введення такого виду санкцій, як безакцептне списання коштів з рахунку боржника, як позасудового способу стягнення завданих збитків, а саме: його нормативне закріплення та визначення основних засад його застосування.

Висновки до розділу 1

1. Досліджено такі окремі способи врегулювання господарських спорів суб'єктів господарювання, як: проведення переговорів; претензійний порядок вирішення спорів; третейське судочинство; досудова санація боржника до порушення справи про банкрутство; вирішення спорів міжнародним комерційним арбітражем за участю іноземного суб'єкта господарювання.

2. Проведене дослідження дає нам підстави зробити висновок про те, що господарський договір, окрім інших властивостей та характеристик, які були висвітлені в цій науковій праці, можна охарактеризувати, і як

домовленість сторін, яка дозволяє закріпити її зміст не лише у нормах матеріального права, але й порядок їх виконання та взаємодію сторін договору (зобов'язання), визначивши певні умови договору (зобов'язання) у нормах процесуального права, і які можуть бути застосовані виключно до тієї домовленості, в рамках якої вони були передбачені.

3. Отримані результати свідчать також і про те, що порушення стороною договору процедури його виконання, яка була передбачена безпосереднього сторонами цього ж договору (зобов'язання), стане предметом саме судового розгляду.

4. Проаналізовано способи захисту судом цивільних прав та інтересів суб'єктів господарювання, зокрема: визнання права; визнання правочину недійсним; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, котре існувало до порушення права; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна та припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди; визнання незаконними рішення, дії чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

5. Під «формою захисту» запропоновано розуміти комплекс внутрішньо узгоджених організаційних заходів захисту суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів. Доведено ефективність такої досудової форми захисту прав та інтересів господарюючих суб'єктів, як медіація, яка набуває популярності в Україні.

6. Присвячений аналізу такого способу захисту прав та законних інтересів суб'єктів господарювання, як визнання недійсним господарського зобов'язання за підставами оспорюваності та беззаперечності. Обґрунтовано позицію, що до нікчемних господарських договорів відносяться ті, які порушують публічний порядок, суперечать інтересам держави та моральним засадам суспільства. До оспорюваних господарських договорів відносяться договори: укладені під впливом помилки, обману, насильства, тяжких обставин або невігідних (кабальних) умов; внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою; перевищення повноважень уповноваженою особою від імені суб'єкта господарювання, а також фіктивний та удаваний договір.

7. Розкрито підхід автора щодо визнання недійсним господарського зобов'язання як способу захисту прав суб'єктів господарювання як споживачів, оскільки покупцем або замовником виступає підприємець, який фактично споживає придбаний або замовлений товар у підприємницькій діяльності, тому такі відносини повинні врегульовуватися національним законодавством про захист прав споживачів.

8. Розкрито основні засади застосування правових наслідків визнання господарського договору недійсним, таких, як двостороння або одностороння реституція, віндикація, конфіскація та відшкодування матеріальної шкоди. А також досліджено спеціальні правові наслідки недійсності для окремих видів господарських договорів.

9. З'ясовано, що положення про реституцію не може застосовуватись як підстава позову про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, яке було відчужене третій особі. Не підлягають задоволенню позови власників майна про визнання недійсними правочинів щодо відчуження цього майна, які були вчинені після недійсного правочину. У цьому разі майно може бути витребувано від особи, яка не є стороною недійсного правочину, шляхом подання віндикаційного позову добросовісним набувачем. Але якщо недійсним зобов'язанням права та обов'язки передбачалися лише у майбутньому, то можливість настання їх у майбутньому припиняється.

10. Висунуто пропозиції щодо можливості застосування положень Закону України «Про захист прав споживачів» до суб'єктів господарювання як споживачів, за якими передбачено, що споживач має право на відшкодування збитків, завданих йому виробником (виконавцем, продавцем), у зв'язку з використанням останнім переваг свого становища у виробничій або торговельній діяльності, вказані положення є спеціальними та розширюють поле для захисту прав споживача. Уточнено, що двозначні умови господарських договорів із споживачами тлумачаться на користь споживача.

11. Пропонуємо віднести доправових наслідків визнання недійсним господарського зобов'язання та закріпити у ГК України окремою нормою положення щодо визначення: односторонньої та двосторонньої реституції; конфіскації; відшкодування матеріальної шкоди; відшкодування моральної шкоди; подвійного відшкодування матеріальної шкоди; повернення упущеної

вигоди та обмеження доступу до державного фінансування, права брати участі у проведенні тендерів, отримання державної допомоги, права брати участі у приватизації державного майна, укладати договори концесії, брати участь у проектах державно – правового партнерства.

12. Досліджено особливості та механізм відшкодування матеріальної шкоди у результаті визнання господарського зобов'язання недійсним. Проаналізовано визначення таких дефініцій, як «матеріальна шкода», «неустойка», «пеня», «збитки» та «штраф». Підтримано позицію законодавця щодо визначення поняття «збитки», під яким розуміється вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна; додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів тощо), понесені стороною, яка зазнала збитків внаслідок порушення зобов'язання другою стороною; неoderжаний прибуток (втрачена вигода), на який сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати у разі належного виконання зобов'язання другою стороною; матеріальна компенсація моральної шкоди у випадках, передбачених законом.

13. Розкрито законодавчі положення щодо відшкодування збитків та застосування інших способів відшкодування майнової шкоди таких як: подвійного відшкодування матеріальної шкоди (штраф, пеня, неустойка); повернення упущеної вигоди та обмеження доступу до державного фінансування, права брати участі у проведенні тендерів, отримання державної допомоги, права брати участі у приватизації державного майна, укладати договори концесії, брати участь у проектах державно – правового партнерства.

Зазначено, що пеня, як вид неустойки, забезпечує виконання грошового зобов'язання й обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожний день прострочення виконання. Однак, на відміну від пені, застосування штрафу в обов'язковому порядку, у разі порушення господарського зобов'язання, вітчизняне законодавство не передбачає. При узгодженні умов договору, сторони самостійно вирішують підстави нарахування та розмір штрафу, а також визначають штраф, як вид забезпечення виконання зобов'язання, або застосовують разом із пенею.

РОЗДІЛ 2. ОСПОРЮВАНІ ПІДСТАВИ НЕДІЙСНОСТІ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

2.1 Зловмисна домовленість представника однієї сторони з контрагентом та перевищення повноважень уповноваженою особою від імені суб'єкта господарювання як підстави визнання недійсним господарського зобов'язання

У господарських відносинах господарський договір, як правило, вчиняється шляхом визначення умов, що окреслюють його зміст і підписується безпосередньо особою, від імені якої він вчиняється, або іншою особою, яка діє в силу повноважень, передбачених законом, довіреністю, статутом, установчим договором, протоколами загальних зборів, засновницьким договором або колективним договором. Для вчинення правочинів органи юридичної особи не потребують довіреності, якщо вони діють у межах своїх повноважень, наданих нормативно – правовими актами або установчими документами. Однак, за певних умов фізичні особи – підприємці та юридичні особи позбавлені здатності або можливості самостійно здійснювати свої права й обов'язки. Ці перешкоди можуть мати як юридичний характер – обставини реальної дійсності, які за законом не дозволяють суб'єктам права взяти безпосередню участь у здійсненні юридичних дій, так і фактичний – некомпетентність, правова неграмотність, віддаленість місця реєстрації від місця здійснення господарської діяльності, брак часу та інше. В таких випадках досить зручно, а іноді просто необхідно реалізувати правоздатність юридичних осіб та фізичних осіб підприємців за допомогою інституту представництва.

Представництво включає наступні види: 1) за законом: батьки (усиновлювачі), опікуни, у випадках встановлених законом, можуть бути й інші особи, є законними представниками своїх малолітніх та неповнолітніх дітей, а також осіб визнаних недієздатними, обмежено дієздатними (ст. 242 ЦК України 2003 р.); 2) комерційне: діяльність представника, який систематично укладає угоди від імені юридичної особи, обмежується повноваженнями, зазначеними в установчих документах даної особи; 3) за

договором: особа, яка добровільно представляє інтереси від імені іншої фізичної чи юридичної особи, виконує повноваження керуючись виданою їй довіреністю; 4) за адміністративним актом: повноваження представника виникають з адміністративного розпорядження особи, яку представляють, або з акта органу юридичної особи [155, С. 201].

Особливістю представництва, яке розглядається через призму ГК України, це дії керівника юридичної особи, котрий діє на підставі установчих документів підприємства, а не представника за довіреністю. Так, керівник може укласти договір доручення та видати на його підставі довіреність, але повноваження, надані ним обмежуються установчими документами, або протоколом загальних зборів, або установчим договором (визначеними в ньому обмеженнями для керівника, порядком прийняття рішень тощо). Представник за такою довіреністю може виконувати лише певний, чітко визначений вичерпний перелік дій, а для вчинення певного переліку дій, як то укладення правочину на значну суму, необхідно погодження засновників, наглядової ради або власника.

Здійснення господарської діяльності, іноді вимагає негайного підписання договору тощо, і часу на отримання певних повноважень просто не вистачає. Наступне погодження уповноважених органами юридичної особи таких дій позбавляє підстав визнавати такі договори недійсними. ЦК України у відношенні до фізичних осіб таких положень не містить. І саме інститут погодження дій представника є додатковим інструментом для забезпечення стабільності господарської діяльності. Юридична необхідність у представництві зумовлена намаганнями заповнити недостатню правосуб'єктність осіб, які є або мають бути учасниками певних правовідносин [109, С.].

При вивченні Постанови звертає на себе ч. 2 п.3.4, в якій йдеться про те, що якщо керівник відособленого підрозділу юридичної особи мав відповідні повноваження, але у правочині помилково відсутні вказівки на те, що її укладено від імені юридичної особи, то ця обставина також не може бути підставою для визнання правочину недійсним. У таких випадках правочин слід вважати вчиненим від імені юридичної особи. На жаль, це дає підстави зробити висновок про те, що час зустрічається низька культура оформлення договорів, яка стає причиною судових спорів. Тут як ніколи, є

важливим висновок ВГС України про дійсність таких договорів, який запобігає зловживанню правом іншою стороною [96, С.].

У ГК України досить часто вживається термін «представництво». Проте, більш повне визначення цих дефініцій ми знаходимо в ст. 95 ЦК України. Ч. 4 ст. 95 ЦК України визначає, що керівники філій та представництв призначаються юридичною особою та діють на підставі довіреності, виданої нею. Не будемо заглиблюватись в опис представництва по довіреності, оскільки це в більшій мірі є прерогативою саме цивільного права, а не господарського. Зверну лише увагу на ч. 1 ст. 245 ЦК України, згідно з якою на вчинення правочинів, які посвідчуються нотаріально, довіреність від імені юридичної особи, незалежно від того чи це господарське товариство або орган місцевого самоврядування, має бути посвідчена нотаріально. На нашу думку, єдиним випадком, коли представник має подати виключно довіреність, яка посвідчена нотаріально, не для вчинення правочину – це для доступу до нотаріальної таємниці та отримання виписки з Реєстру нотаріальних дій.

Але аналіз судової практики всеодно показував, що укладення господарського зобов'язання представником розглядалось певними суб'єктами господарювання, як підстава для звернення до суду з позовом про визнання договору недійсним, оскільки він був укладений із перевищенням повноважень.

Проте у своїй постанові № 1 від 24.11.2014 року ВГС України висловився однозначно: «з урахуванням положень частини третьої статті 95 ЦК України, частини четвертої статті 64 ГК України та статті 23 Закону України «Про банки і банківську діяльність» підписання кредитного договору посадовою особою та скріплення печаткою відокремленого підрозділу банку (що не є юридичною особою) не є підставою для визнання правочину недійсним, – за умови, що відокремлений підрозділ наділено відповідними повноваженнями згідно з установчими документами банку, положенням про відокремлений підрозділ, яке затверджено банком, або довіреністю, виданою останнім у встановленому порядку керівникові цього підрозділу. Але, вказана постанова винесена з метою забезпечення однакового і правильного вирішення господарськими судами спорів, що виникають із кредитних договорів, дати господарським судам такі роз'яснення.

Припис абзацу першого частини третьої статті 92 ЦК України зобов'язує орган абоособу, яка виступає від імені юридичної особи не перевищувати своїх повноважень. Водночас саме лише порушення даногозобов'язку не є підставою для визнання недійсними правочинів, вчинених цими органами (особами) від імені юридичної особи з третіми особами, оскільки у відносинах із третіми особами обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи не має юридичної сили, крім випадків, коли юридична особа доведе, що третя особа знала чи за всіма обставинами не могла не знати про такі обмеження (ст. 92 ЦК України). Якщо договір містить умову про підписання його особою, яка діє на підставі статуту підприємства чи іншого документа, що встановлює повноваження зазначеної особи, то наведене свідчить про обізнаність іншої сторони даного договору з таким статутом (іншим документом) у частині, яка стосується відповідних повноважень, і в такому разі суд не може брати до уваги посилення цієї сторони на те, що їй було невідомо про наявні обмеження повноважень представника її контрагента.

Зловмисна домовленість, на жаль, на практиці зустрічається досить часто. На сьогодні суди у свої діяльності керуються визначенням, яке міститься в постанові ВГС України, де під зловмисною домовленістю розуміється умисна змова представника однієї сторони правочину з другою стороною, внаслідок чого настають несприятливі наслідки для особи, від імені якої вчинено правочин. У визнанні правочину недійсним із відповідної підстави доведенню підлягає не наявність волі довірителя на вчинення правочину, а існування умислу представника, який усвідомлює факт вчинення правочину всупереч інтересам довірителя, передбачає настання невігідних для останнього наслідків та бажає чи свідомо допускає їх настання.

Не погоджуючись із думкою Хейфец Ф.С., який вважає, що зловмисна домовленість представника однієї сторони з другою як підстава визнання правочину недійсним є різновидом обману, оскільки останній може виходити від третіх осіб, що діють за змовою з контрагентом, внаслідок чого немає необхідності у виділенні її в нормі права [144, С.87]. Однак, погоджуємося з позицією Н.С. Хатнюк, що зловмисна домовленість представника однієї сторони з іншою стороною характеризується певними ознаками: – здійснюється лише умисно представником однієї сторони та

недобросовісною стороною; – вчиняється з метою збагачення за рахунок особи, яку представляють, або з власних корисливих мотивів контрагента чи представника; – воля добросовісної особи не відповідає волевиявленню, вираженого через представника; – для сторони, інтереси якої представляють, настають небажані наслідки [146, С.218]. Проте, вважаємо, що треба визначити у господарському законодавстві перелік установчих або інших документів юридичної особи та фізичної особи – підприємця, якими передбачаються повноваження представника або уповноваженої особи виступати від імені юридичної особи та фізичної особи – підприємця, а також є правовою підставою стверджувати, що представник або уповноваження особа перевищили свої повноваження.

Вищезазначені ознаки перекликаються з п. 22 Постанови пленуму Верховного суду України від 06.11.2009 року № 9, в якій передбачено, що для визнання правочину недійсним на підставі ст. 232 ЦК України необхідним є встановлення умислу в діях представника: представник усвідомлює, що вчиняє правочин всупереч інтересам довірителя та бажає (або свідомо допускає) їх настання, а також наявність домовленості представника однієї сторони з іншою стороною і виникнення через це несприятливих наслідків для довірителя. При цьому не має значення, чи одержав учасник такої домовленості яку – небудь вигоду від здійснення правочину, чи правочин був вчинений з метою завдання шкоди довірителю. Можна визнавати недійсним правочин, якщо існувала зловмисна домовленість представника однієї сторони з іншою стороною, а не домовленість між самими сторонами [104, С.71].

Для вивчення питання визнання недійсними господарського зобов'язання саме на підставі укладення його неналежним представником та зі злочинною домовленістю з представником іншої сторони, заслуговує особливої уваги постанова ВГС України від 02.06.2011 року по справі № 8/151 (15/145). Незважаючи на те, що остаточно розглянутий та вирішений спір був в касаційній інстанції, суди всіх ланок при розгляді цієї справи, в принципі, дотримувались єдиної позиції. Ситуація, яка стала предметом спору, є надзвичайно поширеною при здійсненні підприємствами господарської діяльності та показовою для розкриття практичного змісту питання.

Судами встановлено, на момент укладення Договору директором ТОВ «Чернігівська агропромислова компанія» був Топорець О.О., яким і було підписано цей Договір зі сторони позивача. Відповідно до п. 8.11 статуту ТОВ «Чернігівська агропромислова компанія» виконавчим органом Товариства, який здійснює керівництво його поточною діяльністю, є директор Товариства. Пунктом 8.13 статуту позивача встановлено, що директор Товариства уповноважений здійснювати правочини та укладати будь – які договори від імені Товариства з урахуванням обмежень, встановлених статутом. Водночас, доказів встановлення обмежень директору ТОВ «Чернігівська агропромислова компанія» на право укладення договорів позивачем суду не надано.

У свою чергу, зі сторони ПП "НВТ – Технологія" договір підписаний представником підприємства Коротаєвим Г.І., який діяв на підставі довіреності № 1 від 01.09.2006 р., згідно з якою Коротаєву Г.І. надано право вести попередні переговори з контрагентами по укладенню договорів і угод, укладати і підписувати від імені підприємства договори на суму не більш 200 000 грн. кожен, виконувати всі необхідні дії, пов'язані з виконанням цієї довіреності. Враховуючи те, що загальна сума договору становить 126 000 грн., суди попередніх інстанцій підставно дійшли до висновків про те, що представник відповідача Коротаєв Г.І. при підписанні договору не перевищив надані йому повноваження. За таких обставин, колегією суддів касаційної інстанції визнаються обґрунтованими висновки господарських судів про те, що договір підписано уповноваженими на це особами.

Відповідно до ст. 237 ЦК України, представництвом є правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє. Представництво виникає на підставі договору, закону, акта органу юридичної особи та з інших підстав, встановлених актами цивільного законодавства. Як вірно вказали суди попередніх інстанцій, представник, вчиняючи правочин, виражає не власну волю, а лише доводить до контрагента волю особи, яку він представляє.

Разом з тим, в силу ст. 92 ЦК України, юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів. Виходячи зі змісту ч. 3 цієї статті, дії органу управління юридичної особи розглядаються як дії самої юридичної

особи [156, С. 356]. Оскільки при підписанні Договору директор ТОВ «Чернігівська агропромислова компанія» діяв як виконавчий орган управління юридичної особи, суди попередніх інстанцій дійшли правильних висновків про те, що він не підпадає під поняття представника в розумінні змісту ст. 237 ЦК України, у зв'язку з чим відсутні підстави для застосування до спірних правовідносин ч. 3 ст. 238 ЦК України. Частиною 3 статті 238 ЦК України встановлено, що представник не може вчиняти правочин від імені особи, яку він представляє, у своїх інтересах або в інтересах іншої особи, представником якої він одночасно є, за винятком комерційного представництва, а також щодо інших осіб, встановлених законом. Крім того, згідно частини 3 статті 92 ЦК України, органи чи інші особи, які виступають від імені юридичної особи, зобов'язані діяти в її інтересах добросовісної розумно та не перевищувати своїх повноважень.

Врахувавши викладене, суд першої інстанції, з яким погодився суд апеляційної інстанції, обґрунтовано відхилив доводи позивача про вчинення Договору внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони договору (позивача) з другою стороною та дійшов до висновку про відсутність підстав для визнання договору недійсним за ст. 232 ЦК України, яка може застосовуватися лише до правочинів, які вчиняються особою (фізичною або юридичною) не самотійно, а через представника, який фактично вступає у змову з контрагентом з метою одержати власну чи обопільну вигоду або створити негативну ситуацію для довірителя, що і є підставою для визнання таких правочинів недійсними.

На думку Хатнюк Н.С. та Длугош О.І., у випадку зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншим контрагентом, необхідно поновити односторонню реституцію стосовно потерпілої сторони і стягнення майна або грошей із правопорушника, що сприятиме добросовісній поведінці учасників цивільного обороту [146, С. 148; 35, С.156].

Таким чином, для визнання господарського зобов'язання недійсним на підставі зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншим контрагентом, зацікавлена сторона повинна враховувати наявність низки важливих умов: 1) обсяг повноважень, зміст прав та обов'язків представника або уповноваженої особи, тобто його правовий статус; 2) правову підставу (юридичний факт), якою окресленні повноваження представника або уповноваженої особи; 3) строк дії повноважень представника або

уповноваженої особи; 4) момент укладення господарського договору та виконання господарського зобов'язання; 5) обмеження представника або уповноваженої особи, визначені відповідним документом; 6) факт умислу й усвідомлення недобросовісності та зловмисності дій представника або уповноваженої особи; 7) корисна мотивація представника або уповноваженої особи, тобто метою укладення договору представника з контрагентом є набуття зиску або інших корисливих мотивів представником за рахунок сторони, інтереси якої він представляє; 8) воля особи не відповідає волевиявленню, вираженому через представника; 9) для добросовісної сторони настають відповідні негативні правові наслідки. Характеристики, які необхідно враховувати при визнанні господарського зобов'язання недійсним на підставі відсутності договірної правосуб'єктності та відповідної компетенції у сторони господарського зобов'язання: повноваження уповноваженої особи визначені договором або обмежені установчими документами суб'єкта господарювання, або передбачені нормами законодавства (відсутність відповідного дозволу або ліцензії на зайняття певним видом господарської діяльності); уповноважена особа при укладенні договору від імені суб'єкта господарювання порушила обумовлені межі.

Аналізуючи судову практику, ми доходимо висновку, що суди у більшості своїй дотримуються принципу дійсності правочину, господарського зобов'язання, для визнання його недійсним необхідно подати достатньо доказів для того, щоб суд задовольнив таку позовну заяву.

2.2 Порушення форми господарського зобов'язання як підстава визнання його недійсним

Малодосліджуваність в практичному аспекті проблеми визнання господарського договору недійсним на підставі недотримання сторонами форми договору та останні зміни законодавства обумовило необхідність розкриття даного питання. На даний час обставини і законодавство змінюється настільки швидкоі подекуди досить радикально, що науковці просто не встигають їх дослідити в повній мірі. На разі відсутня достатня судова практика розгляду спорів щодо визнання господарських договорів недійсними на підставі порушення форми договору, враховуючи останні

зміни нормативної бази. На разі це питання набуває особливої актуальності для дослідження та висунення пропозицій. Юристи практики потребують не тільки аналізу законодавства, але й шляхів його застосування, можливих варіантів розвитку конфліктних ситуацій та виходу з них. Але для цього необхідно ще раз вивчити і можливо, по новому оцінити напрацювання науковців попередніх років, провести аналіз їх бачення цієї наукової проблеми крізь призму сучасних нововведень, і, звичайно, врахувати іноземний досвід. Окрім того, все більше спорів виникає з приводу договорів, укладених через мережу Інтернет, і широка практика вирішення таких спорів на даний час ще не напрацьована.

Проблема форми господарського договору не є новою, але вона не втрачає своєї актуальності, вивченню якої присвячували свої роботи такі науковці як О. Беяневич, А.В. Замрига, І.В. Спасибо – Фатєєва, М.А. Агарков, В.В. Вітрянський, О.В. Дзера, О.С. Іоффе, Н.С. Хатнюк. Ними окреслені та розкриті основні наукові проблеми, які постають в ході дослідження цього питання.

Опрацьована судова практика стала підґрунтям для формування практики укладення господарських договорів і вирішення судових спорів. Але на разі, враховуючи те, що Україна вже є невід'ємною частиною Європейської спільноти і має ще більше інтегрувати нормативно – правову базу із законодавством Європейського союзу, враховуючи ті зміни, які відбулись в зв'язку з лібералізацією положень, що регулюють здійснення господарської діяльності та ведення бізнесу, є необхідність подекуди і повторного, вивчення цього питання, пошуку нових наукових рішень і підходів.

На сьогодні найбільших змін зазнає саме форма договору. На сьогодні нормативно закріплені такі форми господарських договорів: усна і письмова (проста і складна). Письмовий договір може бути посвідчений нотаріально. Але на разі ми повинні включити до цієї класифікації, поряд із письмовою, і електронну форму договору, яка теж може бути посвідчена нотаріально[84, С.]. Хотіли б додати ще й таку ознаку як «електронна форма» і «натуральна форма». На сьогоднішній день, вважаємо доречним враховувати таку ознаку договору, як скріплену електронним цифровим підписом чи ні. [85, С].

Порядок укладення господарських договорів, його форму і зміст ГК України передбачає, щодо виконання господарських договорів

застосовуються відповідні положення ЦК України з урахуванням особливостей, передбачених ЦК України. Статтею 205 ЦК України передбачено дві форми вчинення договорів: усну й письмову форми договорів [156, С. 356].

ГК України у свою чергу не регулює це питання взагалі, що, на нашу думку, є негативним явищем і ця прогалина у господарському законодавстві повинна бути обов'язково усунена. Так, господарський договір за загальним правилом викладається у формі єдиного документа, підписаного сторонами та скріпленого печатками (це так звана повна письмова форма). Ст. 181 ГК України встановлює, що допускається укладання господарських договорів у спрощений спосіб, тобто шляхом обміну листами, факсограмами, телеграмами, телефонограмами тощо, а також шляхом підтвердження прийняття до виконання замовлень. Однак, в науковому середовищі існує думка, що спираючись на ст. 181 ГК України, можна дійти до висновку про відсутність заборони укладати господарські договори в усній формі [18, С.144]. Проте, з такою думкою погодитись не можна, оскільки в даному питанні ГК України відведена лише роль регулятора певних особливостей укладення господарських договорів, а не акту, який визначає загальні положення форми договору.

Ми вважаємо, що господарський договір не може бути укладений в усній формі без будь якого документального підтвердження (наприклад, акту прийому – передачі товару, накладної, квитанції), в якому відображені певні істотні умови, такі як: вид зобов'язання (договору), суму, момент і спосіб оплати, відомості про сторін правочину. Проте, оскільки дана норма передбачена ЦК України, який не передбачає фізичну особу – підприємця, які суб'єкта цивільних відносин, можна було б тільки рекомендувати застосувати аналогію.

В аспекті розуміння сутності поняття «форми», на нашу думку, форму письмового господарського договору необхідно поділити на види:

- повна письмова форма господарського договору – єдиний документ, підписаний сторонами (ч. 1 ст. 181 ГК України, ч. 2 ст. 207 ЦК України), який містить додатки, які забезпечують його виконання, та

- скорочена письмова форма, тобто листи, телеграм, факсограм та інших документів, якими сторони обмінювалися в процесі встановлення договірної зв'язку (ч. 1 ст. 181 ГК України, ч. 1 ст. 207 ЦК України), якщо

зміст цих документів свідчить про наміри сторін встановити договірний зв'язок та істотні умови договору; застосування такої форми забороняється при укладенні організаційно – господарських договорів (ст. 186 ГК України) [96, С.].

Треба згадати, що ГК України містить також дефініцію «типова форма договору», як така договору від якої сторони не можуть відступати, оскільки вона затверджується Кабінетом Міністрів України чи іншим уповноваженим органом держави, але наділені правом конкретизувати, деталізувати його положення.

Дозволимо собі виділити ще таку форму господарського договору, як державне замовлення. Оскільки зобов'язання, яке виникає на його підставі, має повністю відповідати такому замовленню. Саме по собі воно вже містить всі істотні умови, як зобов'язання, так і вимоги до контрагента. ГК України прямо передбачає таку відповідність.

У передбачених законом випадках, договір може бути нотаріально посвідчений. Нотаріальне посвідчення можна вважати, що не є формою господарського договору, а лише обов'язковою процедурою, правовстановлюючим фактом, легітимізація договору шляхом нотаріального посвідчення. Воно може бути застосоване у передбачених законом випадках, зокрема, під час укладення договорів під час приватизації державного майна, або за домовленістю сторін.

Державна реєстрація господарських договорів, нерухомості чи прав на неї є обов'язковою процедурою та правовстановлюючим фактом, тобто також не можна вважати формою господарського договору. Її значимість проявляється у тому, що саме з моментом державної реєстрації пов'язується момент виникнення прав та обов'язків сторін правочину, що підлягає державній реєстрації, або права власника на новостворену нерухомість, або визнання речі нерухомістю. Державна реєстрація має публічний характер і проявляється в офіційному визнанні державою прав та обов'язків певної особи. Уникнення державної реєстрації при вчиненні правочинів, які їй підлягають, означає, що сторони не набули бажаних прав та обов'язків, бо правочин не вважається вчиненим і неотримує публічного визнання.

Електронний цифровий ключ є відносно новим інструментом для здійснення господарської діяльності, проте, зважаючи на свою ефективність та зручність, став її невід'ємною частиною. Сьогодні основними нормативно

– правовими актами, які регулюють використання цифрового підпису є Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» [84, С.] та Закон України «Про електронний цифровий підпис» [85, С.].

Головною передумовою ефективного використання, як електронного цифрового підпису, так і електронних документів, є попередня домовленість сторін господарського зобов'язання про це. На нашу думку, це повинно бути підтверджено або листуванням, або викладено в умовах господарського договору окремим пунктом. Законодавець, при прийнятті відповідного закону, вказав, що використання електронного цифрового підпису не змінює порядку підписання договорів та інших документів, встановленого законом для вчинення правочинів у письмовій формі й електронний підпис не може бути визнаний недійсним лише через те, що він має електронну форму або не ґрунтується на посиленому сертифікаті ключа. Цим самим прирівнявши електронний підпис до власноручного підпису особи, позбавивши його будь – яких «особливостей», щоб могли призвести його «знецінення та меншовартості» та поклавши відповідальність за його використання та збереження безпосередньо на суб'єкта господарювання. І це є однією з його головних переваг, яка спрощує та пришвидшує укладення договорів. Але хотілося б звернути увагу на те, що законодавець використав у термін «угода», який відсутній у ЦК та ГК України, але зустрічається у Земельному кодексі України: «Нотаріальне посвідчення цивільно – правової угоди, укладеної шляхом створення електронного документа (електронних документів), здійснюється у порядку, встановленому законом». Проте нотаріус посвідчує правочини (зокрема, договори). Все це говорить про те, що згадуваний закон ще потребує доопрацювання.

Визнання недійсним договору, підписаного електронним цифровим підписом було предметом розгляду господарського суду міста Києва у справі № 910/361/14, яким 11.03.2014 року було винесено рішення про визнання такого договору недійсним, скільки позивач не зміг довести, що саме відповідачем був проставлений електронний цифровий підпис [119, С.].

Найбільш помітною зміною такого плану стала відмова від обов'язкового використання печаток. Хоча печатку і не можна назвати рудиментарним утворенням. На разі чинне законодавство не містить вимоги про обов'язкове використання печатки при укладенні господарський договорів за участі юридичної особи чи фізичної особи – суб'єкта

підприємницької діяльності. Змінюючи нормативні акти, законодавець виключив обов'язковість її (печатки) використання, проте і не виключив її з правового поля. За бажанням сторін, у разі якщо це передбачено статутними документами, суб'єкт господарювання має скріплювати підписані від її імені договори печаткою. Але, на мою думку, її використання – це була лиш данина традиціям, ментальності, ніж доцільності. До внесення таких змін, відсутність печатки могла стати приводом для виникнення спору щодо визнання господарського договору недійсним, зв'язку з порушенням форми договору. Прикладом цього може стати Постанова Вищого господарського суду України від 07 червня 2011 р. справа № 8/151 (15/145). Вивчивши матеріали вище вказаної справи, «колегія суддів касаційної інстанції вважає вірними висновки судів попередніх інстанцій, що цивільним законодавством не пов'язується недійсність договору з наявністю чи відсутністю на договорі печатки юридичної особи» [72, С.]. І хоча справа була розглянута бо внесення відповідних змін до ГК України, але висновки, зроблені за результатом її розгляду, підтверджують необхідність та актуальність змін, що були внесені до ГК України про скасування обов'язкового використання печаток.

В розрізі розгляду даної проблематики заслуговує на увагу також лист Міністерства юстиції України від 14.08.2014 р. № 6820 – 0 – 4 – 14/8.1, в якому розглядались питання використання печаток при укладенні господарських договорів. Спеціалістами було зроблено декілька висновків, які на нашу думку ввібрали в себе не тільки теоретичний, а і практичний бік цього питання. Укладення господарських договорів саме в письмовій формі викликане також необхідністю ведення бухгалтерського податкового обліку, подання відповідної звітності, зокрема статистичної.

Пленум Верховного суду України звертає увагу на те, щоне є підставою для визнання недійсним відсутність у договорі істотних умов. На виняток з цього правила відсутність у договорі оренди землі хоча б однієї з істотних умов є підставою для визнання його недійсним (ст. 15 Закону України «Про оренду землі»). При цьому вирішуючи спір про визнання договору оренди землі недійсним у зв'язку з відсутністю в ньому передбаченої частиною першою статті 15 названого Закону істотної умови суд має застосовувати цю ж норму у редакції, що була чинною на момент укладення договору, а не на момент його державної реєстрації [94, С.].

Слід мати на увазі, що визнання правочину (господарського договору) недійсним господарським судом є наслідком його вчинення з порушенням закону, а не заходом відповідальності сторін [112, С.].

При цьому слід зазначити, що порушення форми договору є двох видів: перше порушення є порушенням вимог закону щодо форми договору, друге порушення є порушенням домовленості сторін щодо форми договору. Звідси названі два види порушень можуть мати різні правові наслідки. Порушення вимог закону щодо його форми може тягнути правові наслідки недійсності договору (наприклад, недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору – стаття 220 ЦК України), а порушення домовленості сторін щодо форми договору може тягнути визнання такого договору неукладеним (наприклад, обрання сторонами для письмової форми правочину обов'язковість його скріплення печатками).

Законодавець пов'язав набрання чинності деякими особливими видами господарських договорів, які регулюють важливі господарського – правові відносини, як наприклад оренда земельної ділянки, виключно з моментом державної реєстрації. Виключивши з Закону України «Про оренду землі» [88, С. 280], Земельного кодексу України вимогу про нотаріальне посвідчення такого виду договорів, законодавець все ж лишив вимогу про реєстрацію, як гарантію офіційне визнання і підтвердження державою фактів набуття, зміну і припинення речових прав на нерухоме майно.

Свою позицію щодо визнання договорів недійсними в зв'язку з порушенням форми ВГС України висловив у Постанові Пленуму України № 11 від 29.05.2013 року, зауваживши, що недодержання форми правочину, якої вимагає закон, тягне за собою недійсність правочину лише у разі, коли це прямо передбачено законом. У випадках, передбачених ст.ст. 547, 981, 1055, 1059, 1107 ЦК України, договір, укладений з порушенням форми є нікчемним. У зв'язку з недодержанням вимоги щодо нотаріального посвідчення правочинів нікчемними є лише такі правочини, які відповідно до чинного законодавства підлягають обов'язковому нотаріальному посвідченню чи такі, умовами яких передбачено обов'язкове нотаріальне посвідчення [96, С.].

Враховуючи викладене, з метою запобігання виникнення спорів та запобігання зловживання правом недобросовісних суб'єктів господарських зобов'язань пропонуємо законодавчо закріпити процедуру не тільки

укладення (досягнення домовленості), а саме підписання господарських договорів (надання відповідної форми), формування господарського зобов'язання, визначення істотних умов, здійснення належних перевірок контрагента, зокрема на причетній до здійснення терористичної діяльності чи розповсюдження збої масового знищення або належність до публічних осіб тощо, вибір способів та засобів зв'язку, використання електронних ключів та форми оплати за договором. Цей порядок, у певних випадках, не буде обов'язковим, але слугуватиме певним заходом і забезпечить превентивний захист сторонам від судових спорів. Зокрема, це важливо при здійсненні господарської діяльності через мережу Інтернет, без можливості здійснення верифікації та ідентифікації контрагента, спираючись лише на відомості, отриманні з реклами, його ділову репутацію та власну інтуїцію. Такий порядок укладення договорів, як правило регламентується внутрішніми документами юридичних осіб, проте відсутність єдиного підходу до його формування та різна практика застосування, на жаль, не забезпечує повне виконання цим інструментом поставних завдань, хоче, не можна не визнати і його позитивний вплив. Згуртувавши всі позитивні напрацювання, вважаю доцільним створити єдиний правовий інструмент, закріпивши його саме для суб'єктів господарської діяльності.

2.3 Недійсність господарського зобов'язання у результаті впливу помилки й обману

Однією з найважливіших умов дійсності договору є відповідність внутрішньої волі (бажання укласти договір) і волевиявлення (зовнішнього виявлення внутрішньої волі). Їх єдність – це підстава для правової оцінки поведінки суб'єкта й визнання цієї поведінки такою, що має юридичне значення. Наявність вад внутрішньої волі або відсутність внутрішньої волі пов'язані з впливом на одного з учасників таких негативних факторів, як помилка, обман, насильство або погроза та тяжка обставина.

Недійсність господарського зобов'язання внаслідок впливу обману або помилки є популярним предметом наукових досліджень як науковців – теоретиків, так і правників – практиків. Визнання недійсним господарського зобов'язання вчиненого під впливом обману або помилки є предметом

судових спорів та мало досліджується теорією господарського права. Переважно проблематика визнання недійсним господарського зобов'язання вчиненого під впливом обману або помилки аналізується шляхом узагальнення судової практики та тлумачення положень цивільного законодавства. Незважаючи на всі попередні наукові напрацювання, проблема визнання недійсними господарських договорів укладених з вадами волі та волевиявлення не втрачає актуальності та потребує подальшого дослідження, враховуючи сучасні реалії та постійні зміни законодавства. Нормативна база, яка регулює порядок вчинення господарських договорів, вкрай обмежена і визначає лише загальні положення визнання недійсними господарських договорів укладених з вадами волі та волевиявлення, що і призводить до збільшення кількості судових спорів. На нашу думку, саме юридична практика диктує порядок укладення та виконання господарських зобов'язань, а досвід судової практики визначає основні засади визнання недійсним господарського зобов'язання вчиненого під впливом обману або помилки як способу захисту прав суб'єктів господарювання.

Питання визнання недійсним господарського зобов'язання вчиненого під впливом обману або помилки завжди було цікавим для дослідження і не втрачає своєї наукової актуальності, вивченню якого присвячували свої праці такі дослідники як господарники так і цивілісти як: О.А. Беяневич, М.І. Брагінський, І.В. Давидова, О.В. Дзера, О.І. Длугош, В.В. Луць, Д.І. Мейер, С.А. Подоляк, С.С. Потопальський, Р.Б. Прилуцький, І.В. Спасибо – Фатєєва, Є.О. Харитонов, Н.С. Хатнюк та інші.

Зростання кількості новітніх господарських договорів сприяє поширенню недійсних господарських зобов'язань, які не відповідають вимогам чинного законодавства України та є оспорюваними. Оскільки господарський договір є головним засобом врегулювання господарсько – договірних зобов'язань та необхідним інструментом правової організації діяльності суб'єктів господарювання в цілому, тому в першу чергу питання потребує аналізу наукової доктрини та розкриття положень сучасного українського законодавства, а на далі узагальнення вітчизняної судової практики щодо визнання недійсним господарського зобов'язання вчиненого під впливом обману та помилки як способу захисту прав та законних інтересів суб'єктів господарювання.

Однією з підстав для визнання договору недійсним є неправильно сформована воля суб'єкта договору, вона визнається заперечною як така, що укладена під впливом помилки або омани (ст. 229 ЦК України)[156, С. 356].

Господарське зобов'язання вчинене під впливом обману та помилки визнається недійсним, оспорюваним, і відноситься науковою доктриною та практикою до правочинів із вадами волі. Заборовський В.В. та Попович Р.В. характеризують правочини з вадами волі – це оспорювані правочини, при вчиненні яких справжня воля одного або кількох учасників деформована в силу певних обставин, визначених законом. Для таких договорів важливі такі характеристики: – наявність волі учасників правочинів; – воля виражена із певним дефектом; – ці правочини можуть бути визнані недійсними в судовому порядку [38, С.8].

На думку О.І. Длугош, дефект волі при вчиненні правочину — це відхилення у процесі формування волі учасника правочину внаслідок хибних уявлень, введення в оману щодо обставин, що мають істотне значення для вчинення правочину, збігу тяжких обставин, які зумовлюють неправильне формування волі або внаслідок обставин, що виключають існування волі у момент вчинення правочину [35, С.36].

У свою чергу, з урахуванням особливостей формування волі юридичної особи на вчинення правочину, поняття «дефект волі юридичної особи як підстава визнання правочину недійсним» можна визначити як відхилення у процесі формування волі членів органу управління юридичної особи внаслідок хибних уявлень, введення в оману щодо обставин, що мають істотне значення для вчинення правочину, збігу тяжких обставин чи внаслідок обставин, які виключають існування у них волі в момент вчинення правочину, що вплинуло на домінуюче волевиявлення членів органу юридичної особи на вчинення правочину [35, С. 36].

Питання недійсності господарського договору і недобросовісна поведінка його сторін найчастіше є предметом судового розгляду. Однією з причин частого оспорювання недійсності господарського договору є недосконалість нормативно – правової бази. На наш погляд, визнання господарського договору (зобов'язання), укладеного внаслідок помилки чи обману недійсним шляхом судового розгляду ускладнюється тим, що Господарський кодекс України визначає основні засади господарювання в

Україні регулює господарські відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, та не передбачає відповідних норм щодо визнання господарського договору (зобов'язання) недійсним за впливу таких підстав як обман чи помилка, а містить лише посилання на норми цивільного законодавства. Спеціальні положення щодо визнання господарських договорів недійсними в ГК України передбачені статтями 207, 208 [18, С. 144].

Варто звернути увагу на позицію суддів Верхового суду України Я.М. Романюка та В.Й. Костенко, погляди яких підтверджені судовою практикою, на їх думку, господарський договір, укладений внаслідок впливу обману чи помилки, можна вважати договір із вадами волі, оспорюваним та тим, що підлягає визнанню судом його недійсним [121, С.102–103.].

Воля особи до укладення договору та кінцевий результат не узгоджуються в разі помилки, якщо вона має істотне значення, такими є помилки щодо правової природи правочину, його змісту, предмета, ціни, сторони, якості об'єкта тощо. Істотною може вважатись помилка, наслідки якої взагалі неможливо усунути або для їх усунення сторона, яка помилилася, необхідно здійснити значні витрати. Найчастіше хибне сприйняття стосується змісту та предмета договору, що може виникнути при визначенні тотожності предмета або його якості. Обставини, щодо яких помилилася сторона правочину, мають існувати або, навпаки, бути відсутніми саме на момент вчинення правочину. Сторона на підтвердження своїх вимог про визнання господарського зобов'язання недійсним повинна довести, що така помилка насправді мала місце, тобто надати докази, які б свідчили про її помилку щодо істотних обставин правочину. Не можна говорити про помилку щодо якості предмета у разі неможливості використання речі або виникнення труднощів у її використанні, яке сталося після виконання правочину і не пов'язане з поведінкою контрагента. Не має правового значення помилка, допущена при розрахунку одержання користі від укладеного договору. Помилка внаслідок власного недбальства чи незнання закону однією із сторін не є підставою для визнання господарського зобов'язання недійсним.

Господарське зобов'язання визнається вчиненим під впливом обману у випадку навмисного цілеспрямованого введення іншої сторони в оману щодо фактів, які впливають на укладення правочину. Ознакою обману, на

відміну від помилки, є умисел: особа знає про наявність чи відсутність певних обставин і про те, що друга сторона, якби вона володіла цією інформацією, не вступила б у правовідносини, не вигідні для неї. Обман також має місце, якщо сторона заперечує наявність обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину, або якщо вона замовчує їх існування. Варто враховувати, що обман стосовно мотиву, тобто внутрішнього спонукання особи до здійснення правочину, не має істотного значення. Зокрема, обман щодо фінансового становища контрагента як мотиву правочину не може бути підставою для визнання правочину недійсним [121, С.102–103.].

Погоджуємось з думкою В.І. Крата, який вказує, що конструкція правочину, вчиненого під впливом обману, побудована за моделлю оспорюваного правочину, тобто в кожному конкретному випадку існує спір щодо формування волевиявлення учасника правочину внаслідок обману, і потрібно довести, що обман мав місце [49, С.190].

Вплив помилки на волевиявлення сторін у правочині вивчали ще римські юристи. Так, помилкою (*error*) називалось неправильне уявлення однієї сторони в договорі про виявлену зовні волю іншої сторони, яка спонукала останню на певне волевиявлення. Питання про юридичні наслідки помилки вирішувались залежно від вини особи, що неправильно виявила свою волю. За наявності вини особа вважалась зв'язаною зазначеним зобов'язанням, а за відсутності – юридичних наслідків помилки не встановлювалось [67, С.56 – 58].

Сутність помилки у сучасній юридичній літературі дослідниками пов'язується з хибним сприйняттям різних факторів. На думку І.В. Давидової, під помилкою слід вважати як неправильне сприйняття особою фактичних обставин правочину, що вплинуло на її волевиявлення, за відсутності якого можна було б вважати, що правочин не був би вчинений, так і припущення, щодо фактів або правових норм, яке не відповідає реальним обставинам, існуючим на момент укладання договору [30, С.62].

Є.В. Васьковський вказує, що повна відсутність відомостей щодо чого – небудь називається незнанням (*ignorantia*), а неправильне уявлення про які – небудь обставини – помилкою (*error*). Загальна риса незнання і помилки полягає в тому, що в обох випадках відсутня правильна думка [12, С. 142].

Більш повне визначення дає О.В. Дзера, відзначаючи, що помилка — це неправильне сприйняття особою фактичних обставин правочину, що вплинуло на її волевиявлення, за відсутності якого можна було б вважати, що правочин не був би вчинений [31, С. 38].

Окрім поняття «помилка» деякі науковці вживають поняття «омана» [57, С.86]. Так, О.Л. Зайцев зауважує, що помилка контрагента в правочині називається оманою [152, С. 367 – 368].

Н. С. Хатнюк визначає поняття «омана» під яким традиційно розуміється помилкове уявлення про угоду в цілому або її основні елементи, а також омана розглядається як процес хибного сприйняття дійсності. А термін «введення в оману» передбачає навмисну спрямованість дій однієї сторони щодо іншої для спантеличення та створення хибного уявлення про факти й обставини майбутньої угоди [146, С. 106 – 107]. Д.І. Мейєр також роз'яснював, що в юридичному значенні оманою називається хибне уявлення про предмет. Вчений виділяє два види омани: 1) волю визначає відсутність знань про предмет угоди; 2) волю визначає хибне уявлення про предмет угоди. У першому випадку омана називається невіданням (*ignorantia*), а в другому – помилкою (*error*) [56, С. 163].

Для глибшого аналізу предмету нашого дослідження необхідно звернутись до досвіду судової практики, а саме згадати положення Постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 29.05.2013 року № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними», якими передбачено, що господарський договір, який вчинено під впливом обману та помилки є оспорюваним [96, С.].

Під «помилкою» слід розуміти таке неправильне сприйняття стороною правочину предмета чи інших істотних умов останнього, що вплинуло на її волевиявлення, за відсутності якого можна вважати, що правочин не було б вчинено. Помилка повинна мати істотне значення, зачіпати природу правочину або такі якості його предмета, які значно знижують можливість його використання за призначенням. При цьому істотною вважається така помилка, наслідки якої неможливо усунути або їх усунення вимагає значних витрат від особи, що помилилася, – з урахуванням її майнового становища, характеру діяльності тощо. Обставини, з приводу

яких помилилася особа, мають бути наявними на час вчинення правочину. Не вважається помилкою щодо якості продукції (товару, іншого майна) неможливість її використання або утруднення в її використанні, які сталися після виконання хоча б однією з сторін зобов'язань, що виникли з правочину, і не пов'язані з поведінкою іншої сторони правочину. Не має правового значення помилка у мотивах правочину (тобто в обставинах, у зв'язку з якими особа вчиняє правочин) або незнання стороною правочину норм законодавства. У вирішенні спорів про визнання правочинів недійсними на підставі статей 230 – 233 ЦК України, позовні вимоги можуть бути задоволені за умови доведеності фактів обману і наявності їх безпосереднього зв'язку з волевиявленням другої сторони щодо вчинення правочину.

Під «обманом» слід розуміти умисне введення в оману представника підприємства, установи, організації або фізичної особи, що вчинила правочин, шляхом: повідомлення відомостей, які не відповідають дійсності; заперечення наявності обставин, які можуть перешкоджати вчиненню правочину; замовчування обставин, що мали істотне значення для правочину (наприклад, у зв'язку з ненаданням технічної чи іншої документації, в якій описуються властивості речі). При цьому юридична особа, яка діяла під впливом обману, повинна довести не лише факт обману, а й наявність умислу в діях відповідача та істотність значення обставин, щодо яких особу введено в оману. Обман щодо мотивів правочину не має істотного значення. Суб'єктом введення в оману є сторона договору, – як безпосередньо, так і через інших осіб за домовленістю[96, С.151].

Постанова Пленуму Верховного суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» 06.11.2009 року №9 визначає правочин, вчинений під впливом обману у випадку навмисного введення іншої сторони в оману щодо обставин, які впливають на вчинення правочину. На відміну від помилки, ознакою обману є умисел у діях однієї зі сторін правочину. Обман щодо мотивів правочину не має істотного значення. Правочин, вчинений під впливом помилки, обману, є оспорюваним. Обставини, щодо яких помилилася сторона правочину, мають існувати саме на момент вчинення правочину. Особа на підтвердження своїх вимог про визнання правочину недійсним повинна довести, що така помилка дійсно мала місце,

а також що вона має істотне значення. Не є помилкою щодо якості речі неможливість її використання або виникнення труднощів у її використанні, що сталося після виконання хоча б однією зі сторін зобов'язань, які виникли з правочину, і не пов'язане з поведінкою іншої сторони правочину. Не має правового значення помилка щодо розрахунку одержання користі від вчиненого правочину. Помилки внаслідок власного недбальства, незнання закону чи неправильного його тлумачення однією зі сторін не є підставою для визнання правочину недійсним [104, С.118]. Господарське зобов'язання визнається вчиненим під впливом обману у випадку навмисного введення іншої сторони в оману щодо обставин, які впливають на вчинення правочину

Аналізуючи узагальнення судової практики України, ми дійшли висновків, що суди дотримуються в цілому єдиного підходу при розгляді справ щодо визнання господарських договорів недійсними на підставі впливу обману та помилки, а саме вважають їх оспорюваними та такими, що підлягають доказуванню у судовому порядку ознак їх недійсності.

Оскільки українське законодавство розділяє господарське та цивільне законодавство, вважаємо за необхідне звернутись до нормативної бази та практики Російської Федерації, які не передбачають такого поділу й їх досвід може бути корисним для врегулювання недійсності господарського зобов'язання. У постанові Пленуму Верховного суду Російської Федерації № 25 від 23.06.2015 року зазначено, що у відповідності до статей 178 та 179 Цивільного кодексу Російської Федерації, також може бути визнана недійсною і згода на вчинення правочину, як така, що дана під впливом обману чи помилки. Окрім того, вказано, що обманом вважається не тільки повідомлення інформації, яка не відповідає дійсності, але також і умисне замовчування обставин, про які особа мала повідомити за умов тієї добросовісності, яка від нього вимагалась, згідно умов обороту.

Договір, укладений під впливом обману, може бути визнаний недійсним, тільки якщо обставини обману, відносно яких потерпілий був введений в оману, перебуває у причинному зв'язку з його рішенням про укладення договору. При цьому належить встановити умисл особи, яка вчинила обман. Договір, укладений під впливом обману потерпілого третьою особою може бути визнаний недійсним за позовом потерпілого за умови, що

знала або повинна була знати про обман. Вважається, зокрема, що сторона знала про обман, якщо винна в обмані особа була її представником чи працівником, або допомагала у здійсненні правочину [74, С.]. Більшість положень відсутні у вітчизняному законодавстві, проте їх запозичення для українського правового поля може бути корисним і надати позитивний результат при вирішенні такого характеру спорів.

Також, окремої уваги заслуговує інформаційний лист Вищого арбітражного суду Російської Федерації № 162 від 10.12.2013 року «Огляд практики застосування арбітражними судами статей 178 і 179 Цивільного кодексу Російської Федерації», основними положеннями якого є:

- договір може бути визнаний недійсним як вчинення під впливом помилки (стаття 178 Цивільного кодексу Російської Федерації), якщо позивачем буде доведено, що при укладенні договору ним була допущена технічна помилка. В такому випадку, сторона яка помилялась, зобов'язана відшкодувати іншій стороні її реальні збитки, якщо тільки не буде доведено, що інша сторона знала або повинна була знати про наявність помилки;

- перелік обставин, помилка в яких має істотне значення і є підставою для визнання договору недійсним, не є вичерпним. Помилка сторони відносно особи іншої сторони, може бути підставою для визнання договору недійсним;

- помилка відносно правових наслідків не є підставою для визнання її недійсною в порядку статті 178 Цивільного кодексу Російської Федерації;

- арбітражний суд відмовляє в позові про визнання договору недійсним по статті 178 Цивільного кодексу Російської Федерації, якщо буде доведено, що при укладенні договору позивач не помилявся відносно обставин на які він посилається в своїх позовних вимогах;

- відмовляючи орендареві у визнанні договору недійсним як укладеного під впливом помилки відносно якості предмету договору, арбітражний суд вказав, що позивач не виявив належної уваги при укладенні договору;

- наявність будь-яких інших способів захисту порушеного права позивача не виключає визнання договору недійсним за наявності підстав, передбачених статтями 178 і 179 Цивільного кодексу Російської Федерації;

- обман при укладенні господарського договору (стаття 179 Цивільного кодексу Російської Федерації) може виражатись в умисному

замовчуванні обставин, про які особа мала повідомити при тій добросовісності, яка від нього вимагалась умовами ділового обороту;

– позовні вимоги про визнання договору недійсним, як такою яка вчинена під впливом обману потерпілого третьою особою підлягає задоволенню, якщо інша сторона за договором знала чи могла знати про обман. Така поінформованість сторони договору передбачається, якщо третя особа, яка вводила в оману, була залучена цією стороною для надання допомоги при укладенні договору;

– договір, укладений під впливом обману, може бути визнаний недійсним тільки якщо обставини, відносно яких потерпілий був введений в оману, перебувають у причинному зв'язку з його рішенням про укладення договору [90, С.]. Вищевказаний інформаційний лист висвітлює судову практику Російської Федерації, яка в цілому співпадає зі судовою практикою України, проте містить деякі положення, які вартують подальшого дослідження та опрацювання.

Також, як приклад судової практики України, варто згадати Постанову Вищого господарського суду від 09.06.2011 року по справі № 14/456, за якою розглянуто спір та відмовлено у задоволенні позову про визнання договору суборенди нежитлового приміщення недійсним укладеного під впливом обману та відшкодування збитків, оскільки суборендодавцем не був попереджений про заплановану реконструкцію орендованого приміщення. Обман має місце, якщо сторона заперечує наявність обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину, або якщо вона замовчує їх існування. Сторона, яка застосувала обман, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду, що завдані у зв'язку з вчиненням цього правочину. Виходячи із змісту зазначеної норми правочин визнається вчиненим під впливом обману у випадку навмисного введення іншої сторони в оману щодо обставин, які впливають на вчинення правочину. На відміну від помилки, ознакою обману є умисел у діях однієї зі сторін правочину [111, С.124].

Таким чином, проаналізувавши наукові дослідження, судову практику та законодавчі положення, дійшли відповідних висновків, а саме пропонуємо доповнити ГК України нормами, які б однозначно характеризували підстави визнання господарського договору недійсним, укладеного під впливом обману та помилки за участю юридичних осіб, окреслити ознаки таких

господарських договорів, а також порядок і наслідки визнання їх недійсними. Також пропонуємо окремою нормою прописати порядок відкликання та визнання недійсною згоди уповноваженого органу юридичної особи на укладення договору, як такої, що надана під впливом обману чи помилки, що буде підставою для пред'явлення зацікавленою особою позову про визнання договору, укладеного на підставі такої згоди, недійсним та витребування майна, отриманого за таким договором з чужого незаконного володіння (віндикаційним позовом). Вважаємо за необхідне закріпити положення про ризик будь – якої помилки державного органу, який повинен покладатися на саму державу, оскільки помилки не можуть виправлятися за рахунок осіб, яких вони стосуються.

2.4 Вплив тяжких обставин та невігідних (кабальних) умов господарського зобов'язання як підстава визнання його недійсним

Питання дослідження окремого способу захисту майнових прав суб'єктів господарювання шляхом визнання договорів недійсними вчинених під впливом тяжких обставин та на вкрай невігідних (кабальних) умовах залишається не розкритим до теперішнього часу.

По – перше, потребує дослідження законодавчий зміст, поняття та характерні ознаки тяжких обставин і невігідних (кабальних) умов господарського договору як способу захисту майнових прав суб'єктів господарювання. По – друге, проаналізувати теоретичну доктрину та висунути пропозиції для вироблення єдиного підходу щодо визначення юридичної природи тяжких обставин та невігідних (кабальних) умов для господарських договорів як підстави визнання його недійсним.

Актуальність визначення тяжких обставин і невігідних умов саме господарського договору як підстави визнання його недійсним у законодавстві України обумовлена захистом майнових прав суб'єктів господарювання. З метою забезпечення захисту прав суб'єктів господарювання необхідно розкрити проблеми судової практики визнання договорів недійсними із застосуванням такої правової підстави як вплив тяжких обставин на юридичних осіб та фізичних осіб підприємців при

вчиненні ними договору й як наслідок укладення договору на вкрай не вигідних для себе умовах.

Сьогодні можна також говорити про те, що недійсність договору як інституція стає потужною зброєю в руках недобросовісних підприємців, які прагнуть за будь – яку ціну використати будь – яку підставу для ухилення від відповідного виконання своїх договірних обов’язків. А погіршення економічної ситуації в Україні викликало загострення багатьох проблем й обумовило популяризацію в юридичній практиці випадків укладення договорів за участі суб’єктів господарювання під впливом тяжких обставин та на вкрай не вигідних умовах.

Спрямованість господарсько – правового регулювання вказує на актуальність легітимного здійснення суб’єктивних прав учасників господарських правовідносин. Реалізація прав суб’єктів господарювання та споживачів за своїм змістом виступають єдиним процесом, де права одних суб’єктів кореспондуються з обов’язками інших. У разі порушення їх прав постає питання захисту суб’єктивних прав та інтересів учасників підприємницької діяльності [68, С.12]. Захист майнових прав одна із найважливіших правових категорій господарського права, без розуміння якої важко розібратись в особливостях правових наслідків, у механізмі реалізації та в інших питаннях, які виникають у зв’язку із порушенням майнових прав суб’єктів господарювання шляхом вчинення договорів під впливом тяжких обставин та на не вигідних умовах.

Як згадувалось вище у нашому дослідженні, вирішуючи спори про визнання господарських договорів недійсними, господарський суд повинен встановити наявність фактичних обставин, із якими закон пов’язує визнання таких господарських договорів недійсними на момент їх укладення і настання відповідних наслідків, та в разі задоволення позовних вимог зазначати в судовому рішенні, в чому конкретно полягає неправомірність дій сторони та яким нормам законодавства не відповідає оспорюваний правочин.

Частина 1 статті 233 ЦК України, передбачає можливість визнання недійсними договорів, вчинених особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай не вигідних умовах та відміну від ГК України, який не передбачає таких підстав визнання господарського договору недійсним [155, С.289 – 270]. Такі договори у цивілістичній науці одержали назву кабальних угод [42, С.25], мають дефекти внутрішньої волі, оскільки формування волі

сторони договору відбувається під впливом тяжких обставин, що практично унеможлиблює здатність виявляти нею свою дійсну волю, та сприяє укладенню договору на явно невігідних, несправедливих для себе умовах, при цьому інша сторона використовує або зловживає скрутним або безвихідним становищем свого контрагента [39, С.45].

Таким чином, для кваліфікації судом недійсності господарського договору за ст. 233 ЦК України необхідна обов'язкова наявність зазначених у статті двох необхідних умов: 1) впливу тяжких обставин й як наслідок 2) укладення договору на вкрай невігідних для потерпілої сторони умовах [147, С.302]. Кожну окрему із цих умов не можна вважати підставою для недійсності договору лише їх сукупність та причинний взаємозв'язок однієї умови з іншою.

Наявність у сторони договору дефектів волі або відсутність внутрішньої волі, або невідповідність внутрішньої волі зовнішньому її виявленню, внаслідок впливу на контрагента тяжких обставин та укладення ним договору на явно невігідних умовах є однією із підстав для заперечення його дійсності в суді та визнання договору недійсним. Таким чином, в судовому порядку необхідно довести факт використання недобросовісною стороною тяжких обставин, в яких опинилася потерпіла сторона договору, а також виявити ознаки зловживання ними та укладення господарського договору на явно невігідних умовах для потерпілої сторони.

Щодо суб'єктного складу таких договорів, так і кола осіб, які можуть звертатися з вимогою про визнання правочину недійсним на підставі статті 233 ЦК України, котра не містить обмежень, це можуть бути як юридичні так і фізичні особи. Таким чином, договір між суб'єктами господарювання може бути визнаний судом недійсним за позовом зацікавленої сторони договору.

Для визнання господарського договору недійсним на підставі ст. 233 ЦК України, необхідна наявність наступного юридичного складу: 1) факт наявності тяжких обставин для сторони договору, яка повинна бути безпосередньою причиною укладення кабального договору, а не просто існувати до чи на момент укладення договору; 2) факт наявності крайньої невігідності умов договору для сторони, що діяла під впливом тяжкої обставини; 3) причинний зв'язок між наявністю тяжких обставин у сторони договору та юридичним фактом укладення нею договору на вкрай невігідних умовах; 4) усвідомлення недобросовісною стороною (особою, яка

використовує або зловживає тяжкими обставинами, скрутним або безвихідним становищем свого контрагента) умисного характеру своїх дій, а потерпілою стороною крайньої невігідності умов укладеного нею договору; 5) добровільність укладення договору потерпілою стороною з контрагентом, що використовує або зловживає тяжкими обставинами, скрутним або безвихідним становищем потерпілої сторони; 6) ініціатором вчинення кабального договору може виступати як сторона, що знаходиться під впливом тяжких обставин, контрагент цієї сторони, так і особа, на користь якої вчинено правочин [53, С.123 – 124]. За відсутності хоча б однієї із перерахованих умов, правочин не можна визнавати недійсним із підстав, передбачених ст. 233 ЦК України.

Потребує дослідження кожна окрема необхідна умова для визнання господарського зобов'язання недійсним для захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання.

Щодо визначення поняття «тяжких обставин», то Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06 листопада 2009 року № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» визначила його досить узагальнено для фізичних осіб та лише приблизно не конкретизовано для юридичних осіб, що ускладнює вирішення спорів в арбітражних та господарських судах [104, С.]. Так, на нашу думку, «тяжкими обставинами» для фізичних осіб – підприємців та юридичних осіб можуть бути як тяжка хвороба фізичної особи або її родичів (засновника юридичної особи, керівника підприємства, уповноваженої особи тощо), смерть годувальника, необхідність лікування, загроза втратити заставлене житло або іпотечне нерухоме майно, загроза банкрутства підприємства та інші крайньої необхідності обставини, для усунення чи зменшення яких необхідне термінове укладення договору, погашення боргів або переуступка боргу тощо [104, С.189].

Наявність тяжкої обставини – це той факт, який передусім має доводитися. При цьому слід мати на увазі, що тяжка обставина виникла та має безпосередній вплив саме на ту особу, яка уклала договір, а не для суспільства в цілому. Обставина, яка вплинула на особу, має бути наявною, реальною саме на момент укладення договору, а не виникнути в подальшому [157, С.233]. Тобто лише при припиненні впливу тяжких обставин на особу

вона стала здатна оцінити їх як такі обставини, що змусили її укласти договір, який за інших обставин вона б не уклала на таких умовах.

Доведеність наявності факту тяжких обставин та його реальності, здійсненості законодавець покладає на особу, яка вчинила вкрай невігідну угоду під впливом таких тяжких обставин, а визначення ступеня тяжкості обставини для юридичної особи покладає на розсуд суду, оскільки зазначена умова недійсності є оціночною (кваліфікаційною) правовою категорією. Виходячи з обставин справи, суд встановлює, чи та обставина, яка зазначена особою як важка, дійсно є настільки вагомою, що вимусила її укласти договір, вкрай невігідний для неї. Така обставина досліджується комплексно шляхом зіставлення різних чинників, і вони мають стосуватися не лише фінансових аспектів підприємницької діяльності суб'єкта господарювання, а й майнових, економічних та правових аспектів. При оцінці обставин, на які посилається позивач для визнання господарського договору недійсним, важливо знати про існування таких договорів, котрі укладаються юридичними особами саме за наявності тяжких обставин (наприклад, кредитний договір, договора позики, іпотеки, застави, лізингу, ренти тощо).

Проте, стосовно суб'єктів господарювання поняття «кабальність договору» слід застосовувати дуже обережно, оскільки підприємницька діяльність – це перш за все діяльність на власний ризик, тому за умов нестабільності ринку та боротьби із конкурентами подекуди доводиться укладати надзвичайно ризикові угоди, які насправді можуть бути просто нерівноправними й економічно необґрунтованими, але не кабальними. Слід враховувати ризикову природу здійснення підприємницької діяльності, та виключати можливість визнання договорів кабальними, якщо вони були укладені внаслідок власної нерозважливості, оскільки за одних і тих же економічних умов одні підприємства успішні та прибуткові, а інші збиткові та не розвиваються та припиняють свою діяльність.

Тяжка обставина мотивує укладення кабального договору, який може полягати у придбанні або відчуженні майна, виробництві продукції, виконанні робіт або наданні послуг за невідповідну оплату (суттєво завищена або занижена ціна). Нерідко бувають випадки, коли юридична особа занижує ціну товару для того, щоб продати швидше товар, тобто занижена ціна товару не завжди свідчить про те, що контрагент перебуває в тяжких умовах. При заниженні ціни та бажанні укласти договір як

найшвидше особа може мати різні мотиви, так і навпаки при завищені ціни товару. Отже, в такому випадку мотив вчинення правочину матиме правове значення, незважаючи на те, що за загальним правилом мотив вчинення особою правочину є байдужим для її контрагента і, як правило, взагалі юридично не значимим.

Тяжкі обставини, які можуть бути підставою для визнання кабальним договором, укладеного суб'єктом господарювання, мають бути дійсно невідворотними за наявних умов, коли засоби і кошти, якими володіє особа, є недостатніми для відвернення настання негативних наслідків, а наслідки, яких намагається уникнути особа, є такими, що змушують особу погодитись навіть на явно не вигідні для неї умови. Окрім того, якщо тяжкою обставиною, що змушує особу укласти договір є ситуація пов'язана з економічними чи політичними подіями, то слід зазначити, що ці тяжкі обставини повинні бути такими, які за звичайних умов не можна було б заздалегідь спрогнозувати, а також було неможливо їм запобігти, тобто ці умови є надзвичайними навіть із урахуванням підприємницького ризику. Тяжкі обставини безпосередньо впливають на необхідність укладення договору з умовами кабального характеру, а не просто існувати в час укладення угоди. Крім того, зрозуміло, що виникнення обставин, які юридична особа вважає тяжкими, повинні виникнути лише до укладення договору.

Деякі науковці пропонують для визначення ступеня тяжкості обставин, які змушують особу укласти договір, порівняти їх з форс – мажорними обставинами, і залежно від того, чи визнавалися б ці обставини форс – мажорними, визначати ці обставини як тяжкі при укладенні кабального договору.

На думку О.В. Дзери та О.О. Отраднової, до тяжких обставин не відносяться: порушення зобов'язань зі сторони контрагентів та відсутність необхідних товарів, оскільки в силу того, що діяльність є підприємницькою, юридична особа несе ризик їх настання і повинна відповідати за ризик настання цих обставин. Так, невиконання контрагентами своїх зобов'язань повинно тягти за собою відповідальність цих контрагентів, що відшкодує особі збитки, тому норми про кабальність договору не повинні застосовуватись, оскільки юридична особа не залишається без належного відшкодування збитків, яких їй завдав недобросовісний контрагент.

Відсутність товарів на ринку чи обумовлене ринком збільшення їх ціни також не повинні тягти за собою визнання угоди недійсною, оскільки підняття ціни продукту диктується умовами ринку, тому несуттєве збільшення ціни в ринкових умовах є закономірною, що має враховуватись підприємцем. Як видно, в зв'язку з тим, що підприємницька діяльність є ризиковою, випадків, коли договір є дійсно кабальним, а особа не могла іншим чином уникнути настання негативних наслідків, не багато [32, С.6 – 7].

Виходячи із вищевказаного, в юридичній літературі висловлювалась думка, що стосовно юридичних осіб, а також фізичних осіб – підприємців доцільно ввести в законодавство більш жорсткі умови визнання укладених ними договорів кабальними. При цьому за основу за аналогією пропонується використовувати норми про підстави звільнення від відповідальності підприємців за порушення зобов'язань [29, С.345]. Тобто в якості тяжких обставин для суб'єктів господарювання варто розглядати обставини непереборної сили (форс – мажорні обставини).

Згідно із зазначеною позицією, для того, щоб конкретна обставина могла бути визнана непереборною силою, під впливом якої укладений кабальний договір, необхідна сукупність низки умов: 1) відповідна обставина повинна бути дійсно об'єктивно несприятливою за даних умов, тобто усі наявні засоби і можливості нездатні запобігти настанню відповідної обставини і вплинути на необхідність укладення договору на край не вигідних умовах; 2) відповідна обставина повинна бути надзвичайною. Будь – які явища в економічному і політичному житті, появу яких легко можна було передбачити, не будуть відповідати ознакам надзвичайності; 3) укладення кабального договору має бути викликане саме впливом непереборної сили; 4) сторона, що знаходиться в тяжкому становищі, повинна письмово повідомити свого контрагента про тяжку обставину, адже наявність письмового повідомлення про тяжке становище (форс – мажорні обставини), направлене контрагенту до укладення договору, виключило б суперечки про те, чи знала інша сторона про тяжке становище потерпілого і чи свідомо ним скористалася [29, С.346]. Зазначена позиція науковців є суперечливою, оскільки в ЦК України та ГК України в аспекті врегулювання господарських договірних правовідносин немає роз'яснення поняття «непереборної сили».

Проте в цивілістичній доктрині «непереборна сила» тлумачиться як надзвичайна, невідворотна за даних умов подія як природного (ураган, повінь, землетрус тощо), так і соціального (страйк, бойові дії тощо) характеру [122, С.9]. Ми вважаємо, що поняття «непереборна сила» неохоплює повністю зміст дефініції поняття «тяжка обставина», яке є значно ширшим. Обставини непереборної сили можуть бути лише однією із тяжких обставин, що зобов'язують суб'єкта господарювання укласти кабальний договір [116, С. 144.].

Також, для юридичної особи тяжкими обставинами можуть бути загроза банкрутства, загроза втрати майна тощо. Наприклад, до початку провадження справи про банкрутство недобросовісні контрагенти можуть скористатися скрутним становищем суб'єкта господарювання й укласти договір на вкрай не вигідних для неї умовах, але вигідних для себе. Суб'єкт господарювання може погодитись під впливом тяжких обставин на нерівноцінні умови договору для того, щоб покращити майнове становище та не допустити банкрутство. Розгляд заяв про визнання правочинів недійсними і повернення всього отриманого за таким договором здійснюється господарським судом у процедурі провадження у справі про банкрутство. Якщо юридична особа не допустила банкрутство, договір залишиться в силі, й заперечити його дійсність на підставі кабальності може лише заінтересована сторона в судовому порядку [33 , С.10].

Узагальнюючи позиції правової доктрини, положення цивільного та господарського законодавства та судову практику, поняття «тяжких обставин» для суб'єктів господарювання необхідно розуміти ширше. Під «тяжкими обставинами» необхідно розуміти не будь – яке несприятливе майнове, фінансове, економічне чи інше становище, а крайні форми несприятливого економічного, фінансового, майнового чи іншого становища, а саме: 1) загрозу конфіскації, реприватизації та знищення майна; 2) загрозу втрати можливості підприємством виробляти продукцію та повноцінно здійснювати свою господарську діяльність; 3) загрозу репрофілювання, реструктуризації або зміни форми власності підприємства; 4) загрозу припинення (розірвання), невиконання або неналежного виконання договірних зобов'язань; 5) загрозу різкої зміни істотних умов договору (ціни, строку, предмета договору); 6) ризик сплати значних штрафних санкцій відповідно до умов укладених договорів; 7) не вигідність прийняття на себе комерційних

ризиків своїх контрагентів та загроза понесення витрат і збитків у значних розмірах; 8) загрозу банкрутства, ліквідації або реорганізації юридичної особи; 9) непередбачені події, що спричиняють збитки та значно погіршують фінансовий стан підприємства; 10) небезпеку втрати заставленого та не заставленого майна організації – боржника перед кредитором; 11) загрозу втрати багаточисельного трудового колективу підприємством та інші обставини, для усунення чи пом'якшення яких необхідне термінове укладення договору на вкрай не вигідних умовах для контрагента [77, С.10; 69, С.8]; 12) обставини непереборної сили та/або форс – мажорні обставини; 13) суттєва економічна інфляція тощо, для усунення чи зменшення яких необхідне термінове вчинення правочину.

Таким чином, тяжкі обставини для суб'єктів господарювання – це такі вкрай несприятливі майнові, фінансові, економічні, політичні або інші обставини, за яких виключається нормальне формування волі, та які зумовлюють вчинення правочину на дуже не вигідних умовах.

Для визначення поняття «явної не вигідності» слід досліджувати звичайні умови для такого роду договорів, і зважати на те, наскільки суттєвими є втрати суб'єкта господарювання від укладення договору. Явна не вигідність повинна характеризуватись як об'єктивна, економічно обґрунтована, втрати не відповідають набутому благу за договором, його умови порівняно із середніми існуючими в цей момент ринковими цінами є вкрай не вигідними, тобто суттєво різняться зі звичайними умовами такого виду договорів. При дослідженні питання не вигідності умов договору необхідно звертати увагу на те, що собою представляв товар, робота або послуга, чи мали вони недоліки та чи були інші обставини, які могли потягти за собою цілком справедливе заниження або завищення ціни. Окрім того, для визначення кабальності договору слід зважати на те, чи мала особа можливість уникнути його вчинення шляхом відчуження товару, виконання роботи, надання послуги, виробництва продукції іншим особам. Так, навіть за умови надзвичайно дешевої реалізації товару, але за наявності під час продажу товару інших пропозицій щодо купівлі такого товару за набагато вищою ціною, довести безвихідність ситуації не є можливим, оскільки за даних умов укладення такого договору є наслідком необережності особи. Тобто лише суб'єктивне відношення особи до договору як до явно не вигідного не може бути підставою для визнання його кабальним.

В сучасних ринкових умовах, коли розрахункова ціна майна через інфляційні процеси, переоцінку вартості того чи іншого предмета не завжди є сталою, у потерпілої сторони може скластися враження про кабальний характер правочину. Тому якщо потерпіла сторона вважає, що вона була змушена укласти договір під впливом тяжких обставин і внутрішньо оцінює його як кабальний, але за відсутності явно невігідних умов договір не може бути визнаний кабальним[42, С. 25.]. Якщо юридична особа, перебуваючи під впливом тяжкої обставини, продає нехай і потрібний їй товар, але за її дійсну вартість (виходячи зі сформованих звичайних ринкових цін), або якщо товар продається за явно заниженою ціною, але при відсутності причинного зв'язку зі збігом тяжких обставин у продавця, договір не є кабальним. Тобто, в більшості випадків кабальними можуть бути оплатні договори, в протилежному випадку включення терміна «невігідність» у визначення кабального договору втрачає зміст. Визнання безоплатного правочину кабальним можливе тільки тоді, коли його невігідність виражається в укладенні саме безоплатного договору [121, С.170].

Таким чином, під «вкрай невігідними умовами договору» або «умовами кабального характеру» для суб'єктів господарювання необхідно розуміти: 1) суттєве завищення або заниження (розумної, звичайної) ціни договору, яка не відповідає середнім ринковим цінам товарів, робіт та послуг для відповідного виду договорів [120, С.]; 2) суттєво занижена винагорода, порівняно з вартістю відчужених товарів, виконаних робіт та наданих послуг [6, С.16]; 3) безоплатне відчуження майна, товарів, робіт та послуг [34, С.8] тощо.

Отже, тяжкі обставини та явно невігідні, несправедливі умови договору – це оціночні правові категорії, а ступінь тяжкості обставин та наявність причинного зв'язку між настанням тяжких обставин та укладенням кабальної угоди визначаються судом з урахуванням усіх обставин справи, тому суд при розгляді справи про визнання правочину недійсним повинен взяти до уваги всю сукупність причин і наслідків крайньої невігідності умов договору [45, С.110].

Для кваліфікації господарського договору за ст. 233 ЦК України, крім наявності тяжкої обставини та явно невігідних умов укладення договору для однієї із сторін, необхідним є причинно – наслідковий

зв'язок між існуючою тяжкою обставиною та, як наслідок, укладенням юридичною особою договору на вкрай не вигідних для себе умовах. Умовою визнання господарського зобов'язання недійсним є також усвідомлення недобросовісною стороною умисного характеру своїх дій, а потерпілою – усвідомлення та розуміння явної не вигідності (несправедливості) умов укладеного договору. Обставини, що впливають на формування волі, виникають незалежно від іншого учасника договору, проте він усвідомлює їх наявність і використовує їх для укладення вигідного для себе, але явно не вигідного для контрагента, договору. У діях недобросовісної сторони виявляється чітко виражений умисел, тобто внутрішнє відношення у цьому випадку має характер умисних намірів використати ситуацію у власних інтересах. Від внутрішнього відношення цієї особи до договору та до своїх дій будуть залежати правові наслідки визнання договору недійсним на підставі ст. 233 ЦК України.

У кабальному господарському договорі умисел зовні не завжди може бути чітко вираженим, тобто умисну поведінку сторони практично неможливо довести, хоча кабальний характер самого правочину не викликає сумнівів. У всіх перелічених у ст. 233 ЦК України випадках добросовісна сторона називається потерпілою стороною, а такою можна стати лише в результаті умисно спрямованих проти неї дій. Тому, якщо умисна поведінка недобросовісної сторони не буде доведена, то й відсутні підстави визнати правочин кабальним і застосувати до сторін відповідні правові наслідки.

Крім того, при визнанні правочину недійсним слід враховувати також те, чи міг усвідомлювати контрагент потерпілої сторони, що умови договору є для неї явно не вигідними. Якщо він не мав підстав вважати, що умови договору явно не вигідні, то контрагент не міг скористатися тяжкою обставиною. Важливим моментом є ціна продажу, та мета укладення договору. Сторона договору, яка використовує тяжкі обставини іншої, має на меті недобросовісне збагачення від укладення такого договору. За умов, коли юридична особа не знала про явну не вигідність договору для свого контрагента, то вона діяла добросовісно, отже, не прагнула скористатися тяжким становищем іншої сторони [33, С.11.].

Таким чином, якщо господарський договір укладається на вкрай не вигідних умовах для одного з контрагентів під впливом тяжкої обставини, але другий контрагент не знає про це і не зловживає зазначеним

станом особи з метою вчинення правочину, то такий правочин також не може бути визнаний судом недійсним.

Кабальний договір особа вчиняє добровільно (тут немає психологічного або фізичного примусу), більше того, вона сама може бути ініціатором такого договору, вона також усвідомлює, що укладає його на вкрай не вигідних для себе умовах (тут немає помилки або обману), але вимушена це зробити під впливом тяжкої обставини.

Як слідує зі ст. 233 ЦК України, для визнання договору недійсним не має правового значення хто є ініціатором його укладення, але має значення при визначенні правових наслідків недійсності договору. Договір, укладений юридичною особою під впливом тяжкої обставини і на явно не вигідних умовах, може бути визнаний судом недійсним, також якщо ініціатором вчинення такого договору була недобросовісна сторона чи особа, на користь якої укладено такий договір. Однак, доцільно надавати значення тому факту, хто саме був ініціатором (оферентом) укладення такого договору для можливості визнання договору недійсним.

По – перше, не може вважатися кабальним договором, якщо сторона, яка знаходилась під впливом тяжкої обставини, була оферентом, відповідно всі умови правочину встановлені нею, а друга сторона тільки погодилась на її умови, навіть якщо ці умови явно не вигідні для оферента, оскільки ці обставини друга сторона не зобов'язана перевіряти.

По – друге, в такому випадку, ініціативу недобросовісного контрагента можна визнавати та тоді, коли сторона, яка знаходиться під впливом тяжкої обставини, хоч і звертається з пропозицією укласти договір, але її контрагент від укладення договору на її умовах відмовляється, а натомість пропонує укласти договір на умовах, вигідних тільки для себе. Таким чином, особа, яка знаходиться під впливом тяжкої обставини, змушена вчинити правочин на явно не вигідних для себе умовах.

По – третє, на сьогодні, коли на зміну відкрито злочинним методам приходять зовні легальні способи протиправних дій, існує можливість злочинних механізмів, які передбачені змістом ст. 233 ЦК України (тобто, якщо ініціатива не береться до уваги). У цьому випадку йдеться про недобросовісність сторони, яка нібито знаходиться під впливом тяжкої обставини і яка, вчинивши кабальний договір за власною ініціативою, з

часом звертатиметься до суду з позовом про визнання такого правочину недійсним на підставі ст. 233 ЦК України і вимагатиме, крім двосторонньої реституції, ще й відшкодування збитків і моральної шкоди. Таким чином, коли друга сторона сама стає ініціатором кабального договору, вона повинна усвідомлювати ризик визнання в подальшому такого правочину недійсним з усіма правовими наслідками його недійсності.

В господарському обігу дуже поширені ситуації, коли переважній більшості споживачів продукції умови диктують один або кілька її монопольних виробників. У таких випадках для споживача постійною стає загроза зриву виробничо – комерційної діяльності, згортання обсягів виробництва, настання великих збитків тощо через відсутність сировини, матеріалів, устаткування, вироблених монополістом. Тому підприємство – споживач погоджується на явно не вигідні умови, щоб отримати все це. Крайня не вигідність для споживача може, зокрема, полягати у вимушеному включенні в договір кабальних умов [50, С.544].

При несприятливій кон'юктурі ринку підприємства можуть йти на укладання договорів на явно не вигідних для себе умовах, побоюючись майбутнього погіршення економічної ситуації – такі договори не можуть визнаватися недійсними. Так само не повинні визнаватися кабальними договори, укладені підприємцями з явними комерційними прорахунками, оскільки підприємницька діяльність здійснюється на їх ризик [29, С.344-345].

Відповідно до ч. 2 ст. 233 ЦК України, у разі визнання такого правочину недійсним застосовуються наслідки, передбачені ст. 216 ЦК України, тобто застосовується двостороння реституція. Крім того, закон покладає на контрагента, який скористався тяжкою обставиною, обов'язок відшкодувати другій стороні збитки й моральну шкоду, що завдані їй у зв'язку із вчиненням такого правочину. Слід вважати, що сторона скористалася тяжким становищем контрагента з моменту вчинення правочину. Невиконання правочину потерпілим не є підставою для висновку, що контрагент не встиг скористатися кабальним правочином [157, С.233].

Таким чином, недійсний господарський договір, визначений ст. 233 ЦК України, належить до оспорюваних правочинів та може бути визнаний

недійсним в судовому порядку за позовом потерпілої сторони або іншої заінтересованої особи. При цьому в судовому порядку необхідно довести факт існування тяжкої обставини, факт використання недобросовісною стороною тяжких обставин, в яких опинився її контрагент, та причинно – наслідковий зв'язок між тяжкою обставиною і вкрай не вигідними умовами, на яких укладений договір. Факт вчинення правочину свідчить про те, що недобросовісна сторона скористалася несприятливим впливом тяжкої обставини на контрагента. Таким чином, у кожному випадку визнання такого правочину недійсним повинна застосовуватись двостороння реституція та відшкодування збитків і моральної шкоди.

2.5 Фіктивність та удаваність господарського зобов'язання як підстава визнання його недійсним

Договірні відносини між суб'єктами господарювання є основним регулятором товарно – грошових відносин, поєднавши в собі юридичні, економічні, податкові та специфічні аспекти господарської діяльності. Саме на підставі такого комерційного виду договорів виникають і формуються економічні зв'язки не тільки між суб'єктами господарських відносин, а між іншими особами, зокрема, кінцевими споживачами товарів чи послуг. Але, це в свою чергу, призводить і до збільшення кількості договорів, щодо яких виникають спори про визнання їх недійсними. Регулювання господарських відносин в Україні здійснюється значною кількістю законних і підзаконних актів. Погоджуємося з думкою О. П. Подцерковного, який зазначав, що, у вирішенні співвідношення норм ЦК і ГК України не діє визнаний у світі принцип «Спеціальний закон скасовує дію загального закону», спір щодо його використання існував як при розробці цих кодексів, так існує і сьогодні, й досі не з'ясовані напрями гармонізації спеціального та загального законодавства [70, С. 34]. Все це створює складнощі щодо об'єктивного і повного виявлення тих умов договору, які не відповідають правовим нормам.

О.М. Вінник у своїх дослідженнях зазначав, що господарський договір – це зафіксовані у спеціальному правовому документі на підставі угоди майново – організаційні зобов'язання учасників господарських відносин (сторін), спрямовані на обслуговування (забезпечення) їх господарської

діяльності (господарських потреб) з урахуванням загально господарських (публічних) інтересів [10, С.26]

Фіктивний договір в підприємницькій діяльності – це протиправні дії громадян, вчинені з метою завдання збитків учасникам договору або третім особам, вводячи їх в оману відносно дійсних обставин і намірів або шляхом завідомого невиконання зобов'язань по договору. Як окремі види фіктивних договорів виділяють договори, які мають ознаки кримінального проступку, наприклад договори з метою приховати хабар, договори з метою заволодіння чужим майном[46, С.72].

Договір виражає волю особи зовні шляхом волевиявлення. Невиявлена воля, яка не може бути сприйнята, не буде договором. Вираження волі особи зовні, при якому вона стає доступною сприйняттю інших осіб і може породити юридичні наслідки, називається волевиявленням. Тому договір являє собою єдність суб'єктивного елементу – волі і об'єктивного – виявлення волі. Волевиявлення – важливий елемент кожного договору. Юридичні наслідки пов'язуються, як правило, з волевиявленням, завдяки чому досягається необхідна ясність та стійкість договорів[126, С. 195.].

В середині минулого століття вважалось, що фіктивні та удавані можуть бути укладені лише фізичними особами. Ще станом на 1948 рік ми можемо зустріти такі дефініції як фіктивними визнаються угоди, що укладаються без наміру створити справжні права та обов'язки сторін. Вони називаються фіктивними тому, що під ними розуміють фальшивий (липовий) без реального змісту договір, а удаваними визнаються договори, які свідомо укладаються сторонами в такій формі та змісті, що не відповідає в реальності їх відносинам, щоб приховати реальний договір, який мали на увазі сторони[52, С. 64.]

Для повного розкриття питання фіктивних та удаваних договорів необхідно звернутись до попереднього досвіду. Так, у постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про визнання угод недійсним» від 28.04.1978 р. № 3 було зазначено, що невиконання або неналежне виконання угоди не може бути підставою для визнання її недійсною і у цьому разі сторона вправі вимагати розірвання договору або застосування інших встановлених наслідків (п. 16)[103, С.].

З розвитком правозастосування і практики формулювання змінилось і ми бачимо, що і юридичні особи можуть бути стороною досліджуваних нами договорів. Законодавство передбачає декілька підстав для визнання договорів недійсними, у зв'язку з тим, що в обох чи однієї зі сторін виявлено невідповідність між волею та волевиявленням. Одним із таких випадків є укладення фіктивного договору, тобто учасники якого оформивши його домовляються про те, що він фактично для них жодних прав та обов'язків не породжує, вони не будуть вчиняти жодних дій, які впливають з нього. Тим самим фізичні та юридичні особи отримують можливість або уникнути більш не вигідних наслідків, які б наступили при відсутності договору, або набути пільг і вигод, які наступають, в зв'язку з укладенням договору. Прикладом, є укладення договору відчуження, коли відчужувач має на меті приховати належність йому певного майна. При цьому вчинений договір сторони супроводжують іншою домовленістю, про те, що насправді він укладений лише для вигляду. Зміст удаваного договору полягає в тому, що громадяни чи організації, укладаючи договір, виконують передбачені ним права та обов'язки, але з тих чи інших причин намагаються її приховати. При розгляді таких справ необхідно мати на увазі, що сторони, укладають два договори, які мають бути досліджені судом [140, С.8].

Фіктивний правочин укладається з метою ухилення від майнової відповідальності, передбаченої законом, і в деяких випадках це обумовлюється в договорі. Фіктивний правочин характеризується недобросовісністю його учасників, однак однієї цієї підстави для визнання правочину недійсним все ж таки недостатньо. Основні риси фіктивного правочину: введення в оману (до або в момент укладення правочину) іншого учасника чи третьої особи щодо фактичних обставин правочину або дійсних намірів учасників; вчинення правочину особою, яка не має це робити, свідомий намір невиконання зобов'язань договору та приховування справжніх намірів учасників правочину [, С.125]. Проте, ми не можемо погодитись з цією думкою І.В.Давидової, оскільки подані характеристики притаманні іншим видам недійсних та оспорюваних договорів і до фіктивних та удаваних правочинів вони можуть стосуватися лише факультативно.

Договір укладено без мети настання правових наслідків (фіктивний договір) (ч. 1 ст. 234 ГКУ України). Для визнання правочину фіктивним необхідно встановити наявність умислу всіх сторін правочину. Саме по

собі невиконання правочину сторонами неозначає, що укладено фіктивний правочин. Якщо сторонами не вчинено будь – яких дій на виконання такого правочину, суд ухвалює рішення про визнання правочину недійсним без застосування будь – яких наслідків. У разі якщо на виконання правочину було передано майно, такий правочин не може бути кваліфікований як фіктивний[104, С.].

Удаваним є правочин, що вчиняється з метою приховання іншого правочину, який сторони насправді вчинили. Тому при укладенні удаваного правочину до відносин його учасників застосовуються правила щодо правочину, який сторони мали на увазі (який сторони приховали). Суб'єкт, який вимагає визнання правочину недійсним, як укладеного з метою приховати інший правочин, повинен довести, що правочин укладений з такою метою. Воля сторін в удаваному правочині спрямована на встановлення інших цивільно – правових відносин, ніж ті, які передбачені спільною ознакою фіктивного та удаваного правочинів є те, що розбіжність між волею та її зовнішнім виявом стає наслідком навмисних дій його учасників, які мають за мету одержання певної користі усіма або принаймні одним із них. Різниця полягає в тому, що за удаваного правочину настають інші права та обов'язки, ніж ті, що передбачені правочином. За удаваним правочином обидві сторони свідомо, з певною метою, документально оформлюють правочин, але насправді між ними встановлюються інші правовідносини. Закон не передбачає недійсність удаваного правочину, а лише пропонує застосовувати до відносин сторін норми, що регулюють той правочин, який сторони дійсно мали на увазі. Вважаємо, що до удаваних правочинів правові наслідки недійсності, передбачені ст. 216 ЦКУ України, можуть застосовуватися тільки тоді, коли правочин, який сторони дійсно мали на увазі, є нікчемним або суд визнає його недійсним. Для визнання правочину фіктивним необхідно встановити наявність умислу всіх сторін правочину. Якщо сторонами не вчинено будь – яких дій на виконання такого правочину, суд ухвалює рішення про визнання правочину недійсним без застосування будь – яких наслідків. У разі якщо на виконання правочину було передано майно, такий правочин не може бути кваліфікований як фіктивний. За удаваним правочином (стаття 235 ЦК України) сторони умисно оформляють один правочин, але між ними насправді встановлюються інші правовідносини. На відміну від

фіктивного правочину, за удаваним правочином права та обов'язки сторін виникають, але не ті, що випливають зі змісту правочину. Якщо правочин, який насправді вчинено, суперечить закону, суд ухвалює рішення про встановлення його нікчемності або про визнання його недійсним. До удаваних правочинів наслідки недійсності, передбачені статтею 216 ЦК України, можуть застосовуватися тільки у випадку, коли правочин, який сторони насправді вчинили, є нікчемним або суд визнає його недійсним як оспорюваний[60, С.10].

Проблема визнання договорів фіктивними або удаваними наразі набула особливої актуальності, особливо в розрізі боротьби зі створення видимості законності здійснюваної господарської діяльності, пов'язаної з незаконним формуванням податкового кредиту, шляхом документального оформлення проведених безтоварних операцій з метою подальшої мінімізації та несплати податків до бюджету. В таких випадках ми говоримо вже не тільки про фіктивні господарські договори, а і фіктивні підприємства. Господарські операції фіктивних підприємств не можуть бути легалізовані навіть за формального підтвердження документами бухгалтерського обліку. Такий висновок було зроблено у Постанові Верховного Суду України від 01.12.2015 року у справі № 826/15034/14. А саме: визначальною ознакою господарської операції є те, що вона має спричинити реальні зміни майнового стану платника податків. Здійснення господарської операції і власне її результати підлягають відображенню в бухгалтерському обліку. Підставою для бухгалтерського обліку господарських операцій є первинні документи, які фіксують факти здійснення господарських операцій. Первинні документи повинні бути складені під час здійснення господарської операції, а якщо це неможливо – безпосередньо після її закінчення. Для контролю та впорядкування оброблення даних на підставі первинних документів можуть складатися зведені облікові документи. Первинні та зведені облікові документи можуть бути складені на паперових або машинних носіях і повинні мати такі обов'язкові реквізити: назву документа (форми); дату і місце складання; назву підприємства, від імені якого складено документ; зміст та обсяг господарської операції, одиницю виміру господарської операції; посади осіб, відповідальних за здійснення господарської операції і правильність її оформлення; особистий підпис або інші дані, що дають змогу ідентифікувати особу, яка брала участь у здійсненні господарської операції.

Тобто для бухгалтерського обліку мають значення лише ті документи, які підтверджують фактичне здійснення господарських операцій.

Слід зазначити, що договір не є первинним обліковим документом для цілей бухгалтерського обліку. Договір свідчить лише про намір виконання дій (операцій) в майбутньому, а не про їх фактичне виконання. За формально правильного оформлення господарської операції, в тому числі первинними документами бухгалтерського обліку, сам факт фіктивності контрагента можебути ігнорований. Відповідно до вищенаведеного визначення господарська операція пов'язана не з фактом підписання договору, а з фактом руху активів платника податків та руху його капіталу. Висновок суду апеляційної інстанції у справі, що розглядається, про те, що подані товариством первинні документи бухгалтерського та податкового обліку (податкові накладні, акти приймання – передачі виконаних робіт (наданих послуг) тощо) не є достатніми доказами фактичного виконання операцій; спірні господарські операції не підтверджені належними первинними документами, що в сукупності з виявленими ДПІ фактами щодо фіктивної діяльності Контрагента позивача свідчить про безтоварність господарських операцій, що виключає правомірність їх відображення у податковому обліку цього товариства[117, С.].

Верховний суд України в рішенні від 19 квітня 2016 року у справі № 21 – 4985а15 вказав, підставою для бухгалтерського обліку господарських операцій є первинні документи, які фіксують факти здійснення господарських операцій. Первинні документи повинні бути складені під час здійснення господарської операції, а якщо це неможливо – безпосередньо після її закінчення. Відповідно до частини першої статті 626 ЦК України договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Отже, договір свідчить лише про намір виконання дій (операцій) в майбутньому, а не про їх фактичне виконання[71, С.].

Підтвердження вище вказаної позиції є судова практика, а саме: підставою для формування податкового кредиту є лише ті бухгалтерські документи, які підтверджують фактичне здійснення господарських операцій, що потягли за собою реальні зміни майнового стану ПП (ВСУ від 14.03.2017р., №21 – 2239а16), здійснення взаємовідносин з фіктивними контрагентами позбавляє платника податків права на формування

податкової вигоди, навіть, за наявності правильно оформлених за зовнішніми ознаками та формою документів (ВСУ, справа № 21 – 2239a16 від 14.03.2017 р.), документи видані контрагентом, засудженим за фіктивне підприємництво, не підтверджують реальність господарських операцій платника податку навіть, якщо мають всі передбачені законом реквізити (ВСУ від 22 листопада 2016 р. у Справі № 21 – 2430a16), добросовісний платник податків не повинен контролювати чи дотримується контрагент податкового законодавства – це справа контролюючих органів (ВАСУ від 06 вересня 2016 р. у Справі 826/23325/15), формальні помилки в первинних документах не мають бути вирішальною ознакою безтоварності здійснених господарських операцій (Постанова ВАСУ у справі № К/800/1217/13 від 11 лютого 2015 р.), нереальність господарських відносин та безтоварність операцій між контрагентами не може ґрунтуватись на припущеннях, а повинна підтверджуватись первинними документами (Одеський окружний адміністративний суд, №815/528/16), безоплатна передача продукції, грошових коштів, надання послуг між учасниками відносин з метою ухилення від сплати податків можуть бути приховані договором про сумісну діяльність. У цьому разі правочин про сумісну діяльність є, згідно зі ст. 235 ЦК України, нікчемним, а угода про безоплатну передачу продукції може виявитися дійсною, що не виключає застосування фінансових санкцій, передбачених податковим законодавством[4, С.].

Аналізуючи безпосередньо норму права, ми можемо зробити висновок закон прямо не передбачає недійсність удаваного правочину, і тим більше про визнання його нікчемним, а лише пропонує застосувати до відносин сторін норми, що регулюють той правочин, який сторони дійсно мали на увазі. В постанові ВГС України від 15 січня 2013 року у справі № 10/5005/608/2012 за наслідками розгляду касаційної скарги Товариства з обмеженою відповідальністю «Інжинірінгова Компанія Ініціатива» на постанову Дніпропетровського апеляційного господарського суду від 10 грудня 2012 року у справі № 10/5005/608/2012 господарського суду Дніпропетровської області за позовом Публічного акціонерного товариства «Акціонерний комерційний промислово – інвестиційний банк» в особі філії «Відділення ПАТ Промінвестбанк в м. Дніпропетровськ» до Товариства з обмеженою відповідальністю "Інжинірінгова Компанія Ініціатива" щодо визнання недійсним договору купівлі – продажу цінних паперів, суд вказав,

що виконання договору однією стороною не спростовує фіктивність дій іншої сторони. Згідно ст.234 ЦК України фіктивним є договір, який вчинено без наміру створення правових наслідків, які обумовлювалися цим договором. Фіктивний правочин визнається судом недійсним. Правові наслідки визнання фіктивного правочину недійсним встановлюються законами. Фіктивний правочин характеризується тим, що сторони вчиняють такий правочин лише для виду, тобто, укладаючи його, знають заздалегідь, що він не буде виконаний. При фіктивному правочині внутрішня воля сторін не відповідає зовнішньому її прояву. Укладення фіктивного правочину завжди відбувається з певною метою і умисно. При вчиненні фіктивного правочину сторони мають інші цілі, ніж ті, що передбачені правочином. При розгляді таких справ суди мають враховувати, що ознака фіктивності повинна бути властива діям обох сторін правочину. Якщо одна сторона діяла без наміру створення правових наслідків, а інша – намагалася досягти правового результату, то такий правочин не може бути фіктивним. Як роз'яснено пунктом 24 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» № 9 від 06.11.2009 р., для визнання правочину фіктивним необхідно встановити наявність умислу всіх сторін правочину. Саме по собі невиконання правочину сторонами неозначає, що укладено фіктивний правочин. Якщо сторонами не вчинено будь – яких дій на виконання такого правочину, суд ухвалює рішення про визнання правочину недійсним без застосування будь – яких наслідків. У разі якщо на виконання правочину було передано майно, такий правочин не може бути кваліфікований як фіктивний[114, С.].

Доказами наміру суб'єктів підприємницької діяльності на укладення фіктивного договору без створення відповідних наслідків може бути відсутність будь – яких дій сторін, спрямованих на виконання договору в обумовлені строки у поєднанні з обставинами, які свідчать, що сторони завідомо знали про неможливість його виконання та відсутність відповідних засобів його виконання. Удаваний правочин прикриває дії, вчинення яких обмежується законодавством, тому визнання такого правочину удаваним в судовому порядку може бути підставою для застосування уповноваженими державними органами штрафних санкцій за порушення норм закону, в обхід якого укладено удаваний правочин[77, С.12]

В результаті проведеного дослідження, встановлено, що, на даний час в нормативно – правовій базі України відсутні чіткі ознаки, за якими договори можуть бути визнані фіктивними та удаваними, чинні правові норми не враховують усіх потреб регулювання господарського **обору**. Це, в свою чергу, може стати причиною для зловживань, як свободою договору з боку суб'єктів господарювання, так і з боку контролюючих органів. На сьогодні, існує нагальна необхідність нормативного закріплення ознак таких договорів.

Висновки до розділу 2

1. Досліджено такі заперечні правові підстави визнання недійсним господарського зобов'язання, як: вплив обману, помилки, тяжких обставин та невігідних (кабальних) умов; зловмисна домовленість представника однієї сторони з контрагентом; фіктивність та удаваність господарського зобов'язання; порушення форми; перевищення повноважень уповноваженою особою від імені суб'єкта господарювання.

2. Проаналізовано особливості співвідношення волі та волевиявлення суб'єктів господарювання при укладенні договорів, а також такі правові категорії, як «зловмисна домовленість представника» та «перевищення повноважень уповноваженою особою від імені суб'єкта господарювання». Зосереджено увагу на певних особливостях представництва в господарських договірних відносинах, зокрема, обсяг повноважень уповноваженої особи або представника на укладення договорів від імені суб'єкта господарювання, визначаються довіреністю від імені юридичної особи або положеннями установчих документів суб'єкта господарювання. Якщо повноваження уповноваженої особи від імені юридичної особи на укладення договору обмежені довіреністю або положеннями установчих документів, і уповноважена особа при укладенні договору перевищила встановлені повноваження, то договір можна визнати недійсним за позовом тієї особи, в інтересах якої встановлені ці обмеження.

Досліджено особливості зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншим контрагентом, які полягають в тому, що господарський договір укладається умисно та з корисливих мотивів представником однієї сторони з іншим контрагентом, воля добросовісної сторони не відповідає волевиявленню,

вираженому через представника, а також для добросовісної сторони настають небажані правові наслідки.

3. Розкрито такі правові форми укладення господарського договору, як електронна, проста та складна письмові форми договору, порушення яких є підставою для визнання господарського зобов'язання недійсним. Досліджено порядок використання повної письмової форми господарського договору, як єдиного документу, підписаного сторонами та скорочена письмова форма у вигляді комплекту листів, телеграм, факсограм та інших документів, якими сторони обмінювалися у процесі встановлення договірної зв'язку, якщо зміст цих документів свідчить про наміри сторін вступити у договірні відносини та узгодити істотні умови договору. Аналіз судової практики показує, що нині цивільне та господарське законодавство не передбачає такої правової підстави недійсності господарського договору, як наявність або відсутність на договорі печатки юридичної особи.

4. Окрему увагу приділено укладенню господарських договорів у електронній формі, яка прирівнюється до письмової форми. Головною передумовою ефективного використання електронної форми укладення господарського договору є попередня домовленість сторін господарського зобов'язання, що має бути підтверджено листуванням або обумовлено умовами договору. Зроблено висновок, що використання електронного цифрового підпису не змінює порядку підписання договорів у письмовій формі та не дає підстави визнання господарського зобов'язання недійсним.

5. Проаналізовано основні характеристики правових категорій «обман» та «помилка», як підстав визнання господарського зобов'язання недійсним, а також запропоновано нове розуміння цих понять й окреслено ознаки, які розмежовують ці правові категорії. З'ясовано, що у господарському законодавстві відсутні визначення господарського договору, укладеного під впливом обману або помилки, що обумовлює необхідність дефініцій понять «помилка» та «обман» у господарських договірних відносинах та окреслення їх характерних ознак. Запропоновано авторське тлумачення поняття «обман», під яким потрібно розуміти активні дії недобросовісної сторони, свідоме й умисне введення контрагента в оману, з метою набуття матеріальної вигоди за договором. Під «помилкою» розуміємо хибне уявлення контрагента про предмет, істотні умови господарського договору – предмет, права та обов'язки сторін, суб'єктний склад, форму

тощо. Крім того, розрізняємо такі види помилок у господарських зобов'язаннях як: помилка у правах та обов'язках сторін договору, тобто у змісті господарського зобов'язання; помилка у суб'єктному складі; помилка у предметі договору; помилка в істотних умовах договору.

6. Досліджено різні погляди науковців щодо розуміння тяжких обставин та невігідних (кабальних) умов у господарському зобов'язанні, як підстави визнання договору недійсним. Акцентовано увагу, що чинне законодавство містить неоднозначні підходи щодо тлумачення укладення договору суб'єктом господарювання за обтяжливих та несправедливих умов. Запропоновано визначити у господарському законодавстві вичерпний перелік тяжких обставин та невігідних умов для суб'єктів господарювання при укладенні договору, як підстави визнання господарського зобов'язання недійсним.

Узагальнюючи позиції правової доктрини, положення цивільного та господарського законодавства, а також судову практику, поняття «тяжких обставин» для суб'єктів господарювання необхідно розуміти ширше. Під «тяжкими обставинами» необхідно розуміти не будь – яке несприятливе майнове, фінансове, економічне чи інше становище, а крайні форми несприятливого економічного, фінансового, майнового чи іншого становища, а саме: 1) загрозу конфіскації, реприватизації та знищення майна; 2) загрозу втрати можливості підприємством виробляти продукцію та повноцінно здійснювати свою господарську діяльність; 3) загрозу репрофілювання, реструктуризації або зміни форми власності підприємства; 4) загрозу припинення (розірвання), невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань; 5) загрозу різкої зміни істотних умов договору (ціни, строку, предмета договору); 6) ризик сплати значних штрафних санкцій відповідно до умов укладених договорів; 7) невігідність прийняття на себе комерційних ризиків своїх контрагентів та загроза понесення витрат і збитків у значних розмірах; 8) загрозу банкрутства, ліквідації або реорганізації юридичної особи; 9) непередбачені події, що спричиняють збитки та значно погіршують фінансовий стан підприємства; 10) небезпеку втрати заставленого та не заставленого майна організації – боржника перед кредитором; 11) загрозу втрати багаточисельного трудового колективу підприємством та інші обставини, для усунення чи пом'якшення яких необхідне термінове укладення договору на

вкрай невігідних умовах для контрагента; 12) обставини непереборної сили та/або форс – мажорні обставини; 13) суттєва економічна інфляція тощо, для усунення чи зменшення яких необхідне вчинення правочину.

Під важкими обставинами для суб'єктів господарювання слід розуміти такі вкрай несприятливі майнові, фінансові, економічні, політичні або інші обставини, за яких виключається нормальне формування волі, та які зумовлюють вчинення правочину на дуже невігідних умовах.

7. Досліджено позиції науковців щодо визначення ознак фіктивності та удаваності господарських зобов'язань, як таких, що укладені з метою приховати справжні наміри суб'єкта господарювання, ухилення від сплати податків, а також для досягнення будь – якої іншої протиправної мети. Ознака фіктивності та удаваності повинна бути властива діям обох сторін господарського зобов'язання.

8. Аналіз положення законодавства дав змогу зробити висновок, що його положення не визначають ознаки фіктивності та удаваності господарського договору як підстави визнання його недійсним, однак, передбачають застосування норм, що регулюють договірні відносини, які сторони дійсно мали на увазі та прагнули до настання відповідних правових наслідків. Особливістю удаваності договору є те, що він укладається сторонами свідомо в такій формі, що не відповідає їх дійсним відносинам, з метою приховати реальну угоду. Як у випадку фіктивного, так і у випадку удаваного договорів, метою сторін є досягнення певних правових наслідків.

9. Характерні ознаки, які варто враховувати при визнанні господарського зобов'язання недійсним на підставі удаваності: – невідповідність дійсної волі сторін договору їх волевиявленню; – воля сторін спрямована на виникнення між ними відповідних господарських правовідносин та їх правових наслідків, які за метою відрізняються від реального волевиявлення сторін; – укладається сторонами свідомо та не відповідає їх дійсним намірам, із метою приховати договір, що сторони мали на увазі.

Особливості, які необхідно враховувати при визнанні господарського зобов'язання недійсним на підставі фіктивності: – невідповідність дійсної волі сторін договору їх волевиявленню; – укладаються без наміру створення господарських відносин, виконання господарських зобов'язань та

виникнення відповідних правових наслідків; – умисне введення в оману контрагента щодо дійсності умов договору та приховування реальних намірів однієї зі сторін.

РОЗДІЛ 3.

БЕЗЗАПЕРЕЧНІ ПІДСТАВИ НЕДІЙСНОСТІ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

3.1 **Порушення норм законодавства як підстава визнання недійсним господарського зобов'язання**

Питання полягає у дослідженні теоретичних та практичних підходів до визначення порушень норм законодавства як до підстави визнання господарського зобов'язання недійсним та обґрунтувати необхідність повернення до ГК України такої правової норми. З метою забезпечення захисту прав суб'єктів господарювання варто приділити увагу науковим концептуальним та практичним підходам до визначення таких понять як «законність», «публічний порядок» і «норми моралі».

Все частіше приватний капітал залучається для реалізації державних і громадських проектів. Таке державно – приватне партнерство, зокрема, та реалізація його проектів ґрунтується, перш за все, на договірних відносинах. А визнання господарського договору недійсним тягне за собою, в першу чергу, фінансові наслідки, які можуть мати конкретний грошовий вираз не тільки для сторін такого договору, а й для третіх, пов'язаних із ними осіб. Звичайно, цивільне законодавство надає суб'єктам господарювання свободу договору, як один із базових та фундаментальних принципів, передбачивши це у ст. 3, 6 ЦК України та ст. 6 ГК України.

Проте, свобода у виборі контрагента, виду та предмету господарського договору, його істотних умов, повинна бути обмежена нормами правового поля, в межах якого здійснюють свою діяльність господарюючі суб'єкти.

Питанню підстав визнання господарського зобов'язання недійсним присвячували свої наукові пошуки багато науковців, проте, на мою думку, таким що особливо потребує подальшого дослідження, є питання порушення норма законодавства, як підстава визнання господарського зобов'язання недійсним. Оскільки саме розумне співвідношення свободи і контролю, ступеню регулювання, на мою думку, і є одним з основних факторів розвитку економіки.

Для повного висвітлення питання нам варто звернутись до досліджень, які були проведені С.Н.Ландкоф, І.Павлова, О.А.Красавчіков, О.А.Беляневич, М.І. Брагінський, І.В. Давидова, О.В. Дзера, О.І. Длугош, В.В.Луць, І. Диба, Д.І. Мейер, С.А. Подоляк, С.С. Потопальський, А.Я.Риженков, Р.Б. Прилуцький, І.В.Спасибо – Фатєєва, Г.П.Чернишов, Є.О. Харитонов, Н.С. Хатнюк та інші. У сучасний період розгляду окремих аспектів цієї проблематики присвятили свої праці: С.В.Шкляр, М.Є.Василенко, Левицька В.В., А.Гук та ін.

Господарській відносини, це не лише наслідок прийняття Господарського кодексу. Вони формуються з урахуванням особливостей, встановлених положеннями ЦК України та іншими законами.

Визначенню правових наслідків укладення договору, який порушує публічний порядок та вчинений з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства ЦК України присвятив ст. 228, вказана норма права містить 2 частини: 1) розкриває зміст і правові наслідки правочину, який порушує публічний порядок, який є нікчемним; 2) присвячений недотриманню вимог щодо відповідності інтересам держави і суспільства, який може бути визнано недійсним.

Правова категорія така як «правочин» за своїм змістом ширша і включає в себе поняття «господарського договору», зокрема. Проте, ця стаття не містить такої підстави визнання правочину недійсними, як порушення закону. Це негативне явище, яке на нашу думку, є негативним явищем, оскільки ми маємо прогалину не лише в регулюванні цивільних правовідносин, а і породжує проблеми при формуванні судової практики визнання договору недійсним з таких підстав. Слід відмітити, практика судового розгляду позовів про визнання договору недійсним, саме з вищевказаних підстав, в порівнянні з іншими, значно обмеженіша.

Частина перша 1 статті 203 ЦК України передбачає не суперечність актам законодавства, інтересам держави і суспільства та моральним засадам, як загальні вимоги чинності правочину. Окрім того, така вимога є необхідною і формуванні змісту правочину (ч.1 ст. 203), здійсненні цивільних прав (ч.4 ст. 13), здійсненні самозахисту (ч.1 ст. 19; ч. 2 ст. 1169), здійсненні права власності (ч. 2 ст. 319), визначенні умови в заповіті (ч.2 ст. 1242) тощо [156, С. 356].

Проте суперечність актам законодавства, інтересам держави і суспільства та моральним засадам винесено як підставу визнання правочину недійсним, а суперечність вимогам законодавства такого відображення у ЦК України не знайшла. Ми вважаємо, що набагато коректнішою була редакція частини 1 ст. 207 ГК України (виключена на підставі Закону України № 2275 – VIII від 06.02.2018), в якій однією з підстав визнання господарського зобов'язання недійсним, серед інших, названо невідповідність вимогам закону. Але, при буквальному прочитанні цього положення виникає питання, чи повинні ми розуміти «відповідність вимогам закону, лише як відповідність нормативно – правову акту, що має найвищу юридичну силу, чи, використовуючи цей понятійний апарат, законодавець мав на увазі «законодавство», «право».

Онщенко Н., зазначає, що у контексті розмежування та розгляду співвідношення категорій «право» і «закон» варто зазначити, що «закон» дедалі частіше розуміють не закон у строгому, спеціальному сенсі (як акт верховної влади і джерело вищої юридичної сили), а як офіційне джерело юридичних норм [66, С. 3].

Конституційний Суд України зазначив, що «право необмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори: зокрема, норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства; всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права» [100, С.].

Погоджуємося, з думкою М.О.Стефанчука про те, що «закріпивши норму про дотримання моральних засад суспільства законодавець фактично легітимізував норми моралі» [113, С.143 – 144].

Нормативне визначення поняття «суспільної моральні» як системи етичних норм, правил поведінки, що склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість, закріплені у Законі України «Про захист суспільної моралі» [110].

Законодавство країн Європейського союзу ми теж містить відповідні норми, зокрема, відповідно до ст. 1133 Французького цивільного кодексу підстава виникнення зобов'язання є незаконною, якщо вона суперечить доброзвичайності (те саме, що моральності) [24, С.378]. А відповідно до

параграфу 138 Німецького цивільного уложення, недійсною є угода, яка порушує правила доброзвичайності [23, С. 27].

Підтримуємо думку А.Гук, про те, що не будь – яка суперечність змісту правочину актам цивільного законодавства може бути підставою для визнання його недійсним. Виходячи із змісту ст.ст. 6, 203 ЦК України такою підставою є лише така суперечність, яка порушує абз.2 ч.3 ст.6 ЦК України, відповідно до якої сторони в договорі не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства випливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами [28, С.78-79].

Розглядаючи, прилюдні торги, як спеціальну процедуру, за результатами якої укладається договір купівлі – продажу, судова практика визнає можливим визнати недійсним в судовому порядку такий договір недійсними саме з підстав недодержання в момент його вчинення стороною (сторонами) вимог, які встановлені частинами 1 – 3; 5 та 6 ст. 203 ЦК (ч.1 ст.215 ЦК України), тобто і недотримання вимог закону [58].

Закон встановлює презумпцію правочину. Довести протилежне – це обов'язок сторони, яка оспорує такий господарський договір. Визнання такого договору недійсним в позасудовому порядку, на мій погляд, може призвести до зловживання таким правом.

Пленум Верховного суду України вказав судам, що згідно із статтями 4, 10 та 203 ЦК України зміст правочину не може суперечити ЦК, іншим законам України, які приймаються відповідно до Конституції України та ЦК, міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, актам Президента України, постановам Кабінету Міністрів України, актам інших органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим у випадках і в межах, встановлених Конституцією України та законом, а також моральним засадам суспільства. Зміст правочину не повинен суперечити положенням також інших, крім актів цивільного законодавства, нормативно – правових актів, прийнятих відповідно до Конституції України. Відповідність чи невідповідність правочину вимогам законодавства має оцінюватися судом відповідно до законодавства, яке діяло на момент вчинення правочину. Згідно зі статтею 217 ЦК України, правочин не може бути визнаний

недійсним у цілому, якщо закону не відповідають лише його окремі частини й обставини справи свідчать про те, що він був би вчинений і без включення недійсної частини [104].

Аналізуючи таку позицію Верхового суду України, ми бачимо, що його тлумачення норм, порушення яких є підставою для визнання договору недійсним, ширше, ніж можна зрозуміти з редакції колишньої частина 1 статті 207 ГК України. Оскільки попередньо вказана стаття виключена, а відповідні норми ЦК України як можна зрозуміти з вище викладеного, такого посилення не містять, то такого наявного роз'яснення недостатньо для вирішення такої категорії судових спорів. Частина 3 статті 207 ГК України, як конституційну основу господарювання, передбачає необхідність суб'єктів господарювання та інших учасників відносин у сфері господарювання здійснювати свою діяльність у межах встановленого правового господарського порядку, додержуючись вимог законодавства.

Пленум Вищого господарського суду України у своїй постанові зазначав, що загальні підстави і наслідки недійсності правочинів (господарських договорів) встановлені статтями 215, 216 ЦК України, статтями 207, 208 ГК України. Правила, встановлені цими нормами, повинні застосовуватися господарськими судами в усіх випадках, коли правочин вчинений з порушенням загальних вимог частин першої – третьої, п'ятої статті 203 ЦК України і не підпадає під дію інших норм, які встановлюють підстави та наслідки недійсності правочинів, зокрема, статей 228, 229, 230, 232, 234, 235, 1057⁻¹ ЦК України, частини другої статті 15 Закону України «Про оренду землі», статті 12 Закону України «Про іпотеку», частини другої статті 29 Закону України «Про страхування», статті 78 Закону України «Про банки і банківську діяльність» тощо [96].

У пункті 16 Інформаційного листа ВГС України №01 – 8/211 від 07.04.2008 р зазначено про те, що в судовій практиці часто виникають спори про визнання договорів недійсними з підстав їх суперечності актам законодавства, яке не є цивільним (антимонопольного, податкового тощо). В зв'язку з цим виникає питання щодо правомірності визнання судом недійсними правочинів у зазначених випадках на підставі норм ЦК України. Разом з тим закони часто містять норми, які відносяться до різних галузей права. Зокрема закон публічно – правової направленості може містити окремі цивільно – правові норми. Тому, якщо такий закон містить

норми, які встановлюють умови недійсності господарського договору, тому такі норми підлягають застосуванню [91, С.54-55].

Виключивши ч. 1 ст. 207 ГК України, законодавець фактично позбавив суд підстав для визнання господарських договорів недійсними з вище вказаних підстав. В даному контексті показовою є судова практика та позиції деяких авторів щодо ч.4 ст. 265 ГК України, відповідно до якої умови договорів поставки повинні викладатися сторонами відповідно до вимог Міжнародних правил щодо тлумачення термінів «Інкотермс». Зазначене питання неодноразово піднімалось в різних публікаціях і більшість практикуючих юристів приходили до висновку, що вимоги ч.4 ст. 265 ГК України стосуються форми, а не змісту правочину, а тому якщо сторони – резиденти України уклали договір поставки і її умови не виклали відповідно до Правил Інкотермс при дотриманні всіх інших вимог, такий договір не можна вважати а ні неукладеним, а ні недійсним. Така позиція знайшла своє відображення в рекомендаціях Вищого Господарського суду України [96].

У пункті 3 Інформаційного листа ВГС України №01 – 8/211 від 07.04.2008 р. «Про деякі питання практики застосування норм ЦК та ГК України» відзначає, що у частині четвертій статті 265 ГК України мова йде про форму закріплення істотних умов поставки. Отже, якщо сторони договору вказали в ньому всі істотні умови поставки, але виклали їх не за правилами Інкотермс (у випадку якщо ні одна зі сторін не вимагала застосування правил Інкотермс), то в даному випадку не можна вважати договір поставки неукладеним. При вирішенні питання про визнання договору поставки неукладеним в судовому порядку, слід виходити з того, що визнання договору неукладеним є застосуванням одного зі способів захисту прав, не передбачених законом, а тому не відповідає приписам статті 16 ЦК України та статті 20 ГК України. У статті 203 ЦК України мова йде про відповідність закону саме змісту правочину, а не форми, тому визнати договір поставки недійсним, на тій підставі, що він не містить вказівки на правила Інкотермс, не можна [91].

На нашу думку, повне виключення положень ст. 207 ГК України є не доцільним і може негативний вплив на поведінку господарюючих суб'єктів. Я вважаю, що ГК України необхідно повернути частину першу статті 207 ГК України, замінивши поняття «закону» на термін «законодавство».

За результатами вище викладеного пропонуємо розглядати господарський договір не лише, як домовленість господарючих суб'єктів, зокрема, про істотні умови, а і додати таку кваліфікуючу ознаку, як те, що ця домовленість має бути чинною й існувати в умовах, встановлених певними правовими приписами (які передбачені не тільки нормами законів, а і підзаконних актів), нормами міжнародних договорів, які імплементовані в національне законодавство, а також звичаями ділового обороту. У разі виникнення суперечності між правовими нормами, перевага має надаватися нормам, які мають вищу юридичну силу.

Окрім того, визнання господарського зобов'язання недійсним саме на тій підставі, що він суперечить чинному законодавству варто винести в окрему правову норму. І покласти на суддів обов'язок, а не надати право, у разі виявлення таких випадків, визнавати такі договори недійсними.

Господарські договори, з порушенням норм законодавства, можуть бути укладені без умислу завдати шкоди інтересам держави та суспільства, а лише з метою отримання прибутку, вважаючи остаточно закінченими певні процедури погодження, отримання дозволів тощо, проте з чіткою метою сплати всіх податків тощо. Тому, на мою думку, умисл, не є кваліфікуючою ознакою таких договорів. Такі договори не можуть бути визнані недійсними у позасудовому порядку, оскільки тільки суд, як спеціальний суб'єкт, може надати незалежну та повну оцінку не тільки самому договору, як документу, а і підставам та порядку його укладення, використавши своє право на вивчення всіх необхідних для цього обставин на документах.

3.2 Порушення інтересів держави та моральних засад суспільства як підстава визнання господарського зобов'язання недійсним

Для розкриття питання порушення інтересів держави та моральних засад суспільства як підстава визнання господарського зобов'язання недійсним актуальним залишається тлумачення змісту поняття «договір, який суперечить інтересам держави та суспільства», «господарське зобов'язання, яке суперечить інтересам та моральним засадам суспільства», а також обґрунтування розширення кола господарських договорів, які можуть бути визнані недійсними з цих підстав, долучивши до них договори,

укладені з метою уникнення стягнення та реалізації майна боржника під час виконавчого провадження.

Договори, які вчинені з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, характеризувались у радянському законодавстві відповідними об'єктивними і суб'єктивними ознаками. З об'єктивного боку договори, які завідомо суперечать інтересам держави і суспільства вирізняються тим, що не просто порушують вимоги, які передбачені законом до договорів, а й посягають на засади суспільного строю, будучи спрямованими на досягнення мети, яка суперечить інтересам держави і суспільства. З суб'єктивного боку договори, які завідомо суперечать інтересам держави і суспільства передбачають наявність свідомого умислу, а тому можуть бути вчинені тільки цілеспрямовано й умисно.

Найбільш небезпечними з суспільної точки зору є договори, укладені з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства. Сюди відносяться, зокрема, договори, які порушуються основи початку націоналізації землі, договори з валютою, договори, направлені на отримання нетрудових доходів тощо. В таких випадках закон при наявності умислу у сторін і виконання договору хоча б однією зі сторін, передбачає стягнення всього виконаного або того, що має бути виконано, в дохід держави. Так, ЦК України передбачає запропонувати судам при виявленні фактів укладення договорів, які порушують законодавство про націоналізацію землі, розглядати питання про стягнення в дохід держави, всього отриманого сторонами за незаконними договорами, такими наприклад, як самочинне будівництво [57, С. 356].

На нашу думку, щооскільки вищезазначені договори породжують юридичні наслідки, які можуть бути анульовані судом, правильніше робити наголос не на їх відносній недійсності, а на відносній дійсності.

У цивільному законодавстві з 1 січня 2011 року було виключено правочини, які були укладені з метою, що суперечить інтересам держави та суспільства, з переліку нікчемних правочинів і віднесено до переліку оспорюваних правочинів.

14 листопада 2012 року Вищим адміністративним судом України було ухвалено постанову у справі № К/9991/50772/12, яку сьогодні більшість правників розглядає як знакову щодо вирішення проблеми наявності у посадових осіб фіскальної служби повноважень самостійно кваліфікувати

договори, що суперечать інтересам держави і суспільства, як нікчемні правочини. А саме, було визначено, що одним із основних завдань органів державної фіскальної служби є здійснення контролю дотримання податкового законодавства і надання роз'яснень законодавства з питань оподаткування платникам податків. Жодним законом не передбачено право органу державної фіскальної служби самотійно, у позасудовому порядку, визнавати нікчемними правочини і дані, вказані платником податків у податкових деклараціях. Таким чином, навіть за наявності ознак нікчемності правочину фіскальні органи мають право лише звертатися до судів із позовами про стягнення в дохід держави коштів, отриманих по правочинах, здійснених з метою, що свідомо суперечить інтересам держави і суспільства, посилаючись на їх нікчемність [113].

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо удосконалення деяких податкових норм» від 24.05.2012 р. № 4834 – VI в абзаці третьому пункту 140.2 ПК України слова «як такого, що порушує публічний порядок, є фіктивним» були виключені з 1 липня 2012 року Перерахунок доходів і витрат (балансової вартісносних засобів) повинен проводитися сторонами договору у звітному періоді (періодах), в якому витрати та доходи (балансова вартість основних засобів) за правочином, визнаним недійсним, були враховані в обліку сторони правочину, у разі визнання судом правочину недійсним з будь – яких підстав, а не лише з підстави порушення ним публічного порядку, його фіктивності. Віднесення правочинів, які порушують публічний порядок, до нікчемних означає безумовне позбавлення правового захисту осіб, яких цим правочином передбачалося наділити правами. Таке позбавлення диктується необхідністю збереження публічного порядку, що є важливим для суспільства в цілому. Наявність істотного публічного інтересу виключає можливість встановлення залежності позбавлення правового захисту особи від волевиявлення іншої особи або органу державної влади. Тому правило про нікчемність таких правочинів не може мати винятків, а правило про можливість їх оскарження не можна розглядати як спеціальне, тобто таке, що виключає застосування загальної норми, бо це призвело б до руйнування засадничого регулювання. Таким чином, фактично була визнана правомірність дій посадових осіб фіскальної служби під час перевірки самотійно кваліфікувати договори, що суперечать інтересам держави і

суспільства як нікчемні. Вищевикладену позицію фактично було підтримано Міністерством юстиції України у своєму листі від 30.10.2008 року № 1022 – 0 – 1 – 08 – 19 «Про порядок визнання правочинів недійсними» [99, С. 51—55.].

До господарських договорів, що підпадають під ознаки договорів, що посягають на суспільні, економічні та соціальні основи держави і суспільства і спрямовані, серед іншого, зокрема, на: 1) використання всупереч законіві державної або комунальної власності; 2) незаконне заволодіння, користування розпорядження (в тому числі відчуження) об'єктами права власності українського народу – землею як основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, її надрами, іншими природними ресурсами (статті 14, 15 Конституції України); 3) виробництві відчуження певних об'єктів, вилучених або обмежених у цивільному обігу (відповідні види зброї, боєприпасів, наркотичних засобів, іншої продукції, що має властивості, небезпечні для життя та здоров'я громадян, тощо); 4) приховування від оподаткування доходів та інше ухилення від сплати податків.

Якщо, вирішуючи господарський спір, суд встановить, що зміст договору, пов'язаного з предметом спору, суперечить законодавству, чинному на момент укладення договору, керуючись пунктом 1 частини першої статті 83 ГПК України, вправі за власною ініціативою визнати цей договір недійсним повністю або у певній частині із застосуванням за необхідності й наслідків визнання недійсним нікчемного правочину (абзац другий частини п'ятої статті 216 ЦК України). Реалізація господарським судом цього права здійснюється незалежно від наявності відповідного клопотання сторони (на відміну від припису пункту 2 частини першої статті 83 ГПК України).

На даний момент в Україні відсутній механізм та уніфікована практика визнання правочину недійсним саме з мотивів його суперечності моральним засадам суспільства. Як свідчить аналіз процесуального законодавства й уніфікованої судової практики суддя при вирішенні спорів керується лише формально визначеними нормами. Навіть якщо формально визначені норми відсутні, суддя може вирішувати спір на підставі загальних засад цивільного законодавства, використання аналогії права, в свою чергу зазначені засади, зважаючи на їх загальний характер, не можуть не

враховувати тенденції моральності в сучасному суспільстві. При порушенні питання про відповідність чи невідповідність правочину моральним засадам суспільства необхідно щоб правочин взагалі можливо було б оцінити на предмет загальнолюдським уявленням про соціальні цінності.

Антисоціальні договори не володіють будь – якими суттєвими особливостями за своїм суб'єктивним складом. Їх особливість полягає у змісті та направленості господарського договору. Під порушенням вимог закону, мається на увазі не ті договори, які суперечать взагалі будь – якому закону, а лише ті, які порушують особливо важливі закони. На відміну від договорів, які прямо порушують закон, договори, укладені в обхід закону, на перший погляд не суперечать закону, але є протизаконними, тому що призведуть до негативних правових наслідків. Недійсними є договори, направлені на нанесення реальних збитків держави. При цьому збитки для держави мають бути реальними вже у момент вчинення договору, а не бути наслідком вже змінених умов [11, С. 73–74.].

Ми б хотіли звернути увагу на те, що більш вдалою є правова конструкція ЦК України, яка приділяє увагу не тільки самому договору, а і публічному порядку, який передує укладенню деяких видів договорів.

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговують Закон України «Про виконавче провадження», Закон України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом». Метою цих нормативних актів є відновлення порушених в тій чи іншій спосіб прав, як громадян, так і юридичних осіб. Проте, все частіше зустрічаються випадки укладення договорів, дія яких спрямована на уникнення можливості задовольнити законні вимоги стягувачів боржником. Законодавець однозначно став на бік боржника, вказавши, такі дії є підставою для визнання таких договорів недійсними. Ми, звичайно, маємо відрізнити господарські договори, укладені під час виконавчого провадження або банкрутства, від інших, які укладаються з метою приховати майно від, наприклад, ймовірного стягнення. Договори, укладені під час банкрутства та/або виконавчого провадження, окрім того, що унеможливають відновлення майнових прав постраждалих осіб, ще і підтвердженням посяганням боржника на засади правосуддя, зокрема, обов'язковість судового рішення, визначених п. 9 ч.1 ст. 129 Конституції України [44, С. 141], бо процес виконавчого провадження, як і

процес банкрутства, починається з винесення відповідного процесуального рішення судом.

Умовою для визнання недійсним правочину, який суперечить інтересам держави та суспільства, є встановлення умислу в діях осіб, що уклали такий правочин. При цьому носіями протиправного умислу юридичних осіб – сторін такого правочину є посадові особи цих юридичних осіб. Зокрема, слід установити персоналії посадових осіб, у яких виник умисел на вчинення протиправного правочину, зміст їх умислу, обставини, за яких такий умисел виник, тощо, що знайде своє відображення у змісті відповідного рішення суду.

Враховуючи викладене, ми приходимо до висновків, що недійсність договору може встановлюватись виключно судом, контролюючі органи не можуть робити висновки про недійсність або нікчемність господарських договорів; про необхідність нормативного закріплення саме в ГК України підстави про визнання такими, що суперечать інтересам держави і суспільства договори, укладені з метою уникнення стягнення та/або реалізації майна боржника під час виконавчого провадження, що призведе до більш суворих правових наслідків для винних сторін, та буде сприяти фактичному виконанню рішень суду. Оскільки, на нашу думку, забезпечення саме виконання вже винесених рішень судом, є однією з засад правосуддя.

Висновки до розділу 3

1. Проаналізовано дотримання відповідності умов договору вимогам норм цивільного та іншого спеціального законодавства суб'єктами господарювання. Досліджено необхідність відповідності господарського зобов'язання до вимог законів та інших підзаконних нормативних актів, оскільки у цьому й полягає така умова дійсності договору, як законність його змісту.

Під «умовою відповідності господарського зобов'язання до вимог законодавства» запропоновано розуміти, що зміст господарського зобов'язання не повинен суперечити вимогам законодавства, інтересам держави і суспільства, його моральним засадам та порушувати публічний порядок.

2. Розкрито законодавчі положення та позицію судової практики щодо, з'ясовано, що законодавцем врегульовано питання правових наслідків визнання недійсним господарського зобов'язання, що порушує публічний

порядок і суперечить інтересам держави і суспільства. Проте, законодавством не обумовлено такої правової підстави визнання господарського зобов'язання недійсним, як порушення норм законодавства та не передбачено правові наслідки визнання його недійсним. Обґрунтовано необхідність запровадження у законодавстві норми про недійсність господарського зобов'язання у разі невідповідності вимогам законодавства, оскільки породжує проблеми визнання договору недійсним за таких підстав.

3. Проаналізовано та розкрито теоретичні засади щодо розуміння поняття «інтересів держави і суспільства» та «моральних засад суспільства», як підстав визнання договору недійсним. Розкрито законодавчі основи визнання господарського зобов'язання недійсним у разі посягання на суспільні, економічні та соціальні основи держави і суспільства. Акцентовано увагу на актуальності проблеми відсутності правового регулювання застосування відповідних правових наслідків визнання господарського зобов'язання недійсним на підставі порушення інтересів держави та моральних засад суспільства, шляхом застосування конфіскаційних санкцій та відшкодування матеріальної шкоди, завданої державі та суспільству.

4. Авторка зазначає, що моральні засади суспільства повинні забезпечуватися публічним порядком. Стаття 228 «Правові наслідки вчинення правочину, який порушує публічний порядок» ЦК України не свідчить про те, що з'явилася нова підстава для визнання угоди недійсною, як порушення публічного порядку, а обумовлює відмежування небезпечних для суспільства підприємницьких договорів.

ВИСНОВКИ

У висновках викладені основні наукові та практичні результати, одержані в ході монографічного дослідження, та конкретні пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства у сфері правового регулювання господарсько – договірних відносин. Основними науково-теоретичними узагальненнями є, зокрема, такі положення:

1. Проаналізовано теоретично-правові основи захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання як споживачів та розкрито сутність і значення захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання. Узагальнено способи, форми та засоби захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання, серед яких окреслено визнання господарського зобов'язання недійсним як один із необхідних способів захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання.

2. Досліджено правові засади та сучасний стан законодавчого забезпечення визнання господарського зобов'язання недійсним як способу захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання. Уточнено умови дійсності господарських договорів шляхом їх поділу на суб'єктивні та об'єктивні умови дійсності та внесення пропозицій щодо їх закріплення у чинному законодавстві. Запропоновано вироблення у законодавстві єдиного підходу щодо врегулювання положень дійсності та недійсності господарських договорів, умов, що впливають на формування волі та волевиявлення сторін у господарських договорах, а також сформульовано авторську дефініцію поняття «недійсність господарського зобов'язання».

3. Проаналізовано правові підстави визнання господарського зобов'язання недійсним та окреслено їх особливості. Конкретизовано правові підстави та наслідки визнання недійсними господарських договорів у контексті поділу недійсних договорів на нікчемні та оспорювані. Запропоновано нове розуміння правових підстав недійсності господарського зобов'язання, за яким обґрунтовано доцільність поділу правових підстав недійсності господарського зобов'язання на оспорювані та беззаперечні.

4. Розкрито сутність беззаперечних правових підстав визнання недійсним господарського зобов'язання, що порушує моральні засади суспільства, публічний порядок та суперечить інтересам держави. Уточнено

визначення законності змісту господарських договорів як об'єктивної умови дійсності господарських договорів.

5. Обґрунтовано доцільність визначення оспорюваних правових підстав визнання господарського зобов'язання недійсним у господарському законодавстві. Охарактеризовано форму господарського договору як підстави визнання господарського зобов'язання недійсним та відповідності форми господарських договорів вимогам закону як об'єктивної умови дійсності господарських договорів. Розкрито юридичну природу визнання недійсним фіктивного та удаваного господарського зобов'язання. Окреслено зміст правової підстави впливу помилки та обману на визнання господарського договору недійсним. Досліджено особливості, які доцільно врахувати при визнанні господарського зобов'язання недійсним на підставі впливу тяжких обставин та невігідних (кабальних) умов. Визначено особливості визнання господарського договору недійсним, вчиненого внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з контрагентом та перевищення повноважень уповноваженою особою від імені суб'єкта господарювання. Запропоновано визначення здатності суб'єктів господарювання до укладення господарських договорів як одну із умов дійсності господарських договорів. Уточнено характеристики, які необхідно враховувати при визнанні господарського зобов'язання недійсним на підставі відсутності договірної правосуб'єктності та відповідної компетенції у сторони господарського зобов'язання.

6. Обґрунтовано правові наслідки визнання недійсним господарського зобов'язання внаслідок порушення прав та інтересів суб'єктів господарювання та доцільність поділу правових наслідків недійсності господарських зобов'язань на: загальні та спеціальні. Запропоновано удосконалити механізм застосування двосторонньої й односторонньої реституції.

7. Аргументовано розширення кола правових наслідків визнання недійсним господарського зобов'язання, включивши до їх переліку такі обмеження як: конфіскація, припинення доступу до державного фінансування, позбавлення права брати участі у проведенні тендерів на закупівлю товарів, робіт чи послуги за кошти державного бюджету, обмеження в триманні державної допомоги, позбавлення права брати участі у

приватизації державного майна та укладенні договорів концесії, а також участі у проектах державно-правового партнерства.

8. З'ясовано основні проблеми та недоліки законодавчого забезпечення визнання недійсним господарського зобов'язання, окреслено характерні ознаки, які потрібно враховувати при визнанні господарського зобов'язання недійсним та запропоновано шляхи вдосконалення правового регулювання захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання при укладенні господарських договорів.

9. Узагальнено практику господарських судів України щодо розгляду спорів про визнання договорів недійсними. Дієвим механізмом відновлення порушених прав світовою практикою визнано авторкою медіаційну процедуру, практична реалізація якої зменшить кількість судових справ та дасть змогу більшості спорів вирішувати в досудовому порядку врегулювання, що, беззаперечно, позитивно позначиться на господарському обороті. Запропоновано передбачити як істотну умову зобов'язання, застереження про медіацію, що регулюватиме основні положення її проведення та реалізації досягнутих домовленостей, зокрема, добровільну сплату штрафів та компенсацій завданих збитків, без укладення додаткових договорів чи угод.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агарков М. М. Понятие сделки по гражданскому праву // Государство и право. – 1996. – № 3 – 4. – С.55.
2. Актуальні проблеми господарського права: навч. посіб. / за ред. В.С. Щербини. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – с.
3. Аналіз практики застосування судами статті 16 Цивільного кодексу України – [Електронний ресурс] – [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/6AF1EBA6DF621DED C2257CE60053FFC3](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/6AF1EBA6DF621DED C2257CE60053FFC3)
4. Архів Личаківського районного суду м. Львова за 1995 р. — Спр. № 3 – 124.
5. Белякова А.М. Имущественная ответственность за причинение вреда. – М. : Юрид. лит., 1979. – 112 с.
6. Боднар Т. В. Теоретичні проблеми виконання договірних зобов'язань (цивільно – правовий аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.03 / Т. В. Боднар. – К., 2005. – 34 с.
7. Бондаренко – Зелінська Н. Л. Запровадження альтернативних способів врегулювання спорів: європейський досвід для України // Міжнародне приватне право: розвиток, порівняльний аспект, гармонізація. — 2010. — № 3. — С. 162–165.
8. Бардаченко Л. Медіація в Україні: практика застосування світових тенденцій / Л. Бардаченко // Правовий тиждень. – 2010. – № 1 – 2 (179 – 180). – С. 4.
9. Венедиктова І. Форми захисту охоронюваних законом інтересів [Текст] / І. В. Венедиктова // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 10. – С. 26 – 29.
10. Вінник О.М. Господарське право : курс лекцій / Вінник О.М. – К., 2004. – 218 с.
11. Вознюк Н. Класифікація видів альтернативних способів вирішення господарсько – правових спорів // Право України. — 2014. — № 6. — С. 222–228.
12. Васьковський Е.В. Учебник гражданского права / Под ред. В.С. Ем. – М.: Статут, 2003. – с.

13. Визнання недійсним припиненого правочину: аналіз практики вищих судів – [Електронний ресурс]. — Режим доступу :<http://lg.arbitr.gov.ua/sud5014/4673456/279659/>.
14. Генкин Д.М. Радянське цивільне право. – Москва, 1961 – с.
15. Герасимова В.В. Захист прав та законних інтересів суб'єктів господарювання. [Електронний ресурс] – http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=691%3A091213-17&catid=87%3A4-1213&Itemid=107&lang=ru
16. Головань І. В. Правова робота у механізмі захисту суб'єктів підприємництва: дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 / І.В. Головань; НАН України, Ін – т екон. – правових досліджень. – Донецьк, 2003 – 216 с.
17. Голубєва Н.Ю. Загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду: на матеріалах судової практики / Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»: збірник наукових праць. – Одеса: Юридична література, 2015. – Том XVI. – С. 71 – 86.
18. Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 року № 436–IV// Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст.144.
19. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 року № 1798 – XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст.56.
20. Гаврилішин А.П. Теоретико – практичні аспекти недійсності господарських договорів в Україні – Науковий вісник Херсонського державного університету, випуск 6, том 1.2013 – С. 66 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lj.kherson.ua/pravo06/part_1/17.pdf.
21. Господарсько–процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 року № 1798–XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. – № 6. – ст.56.
22. Гражданское право : В 2 т. Том I: Учебник [Текст] / Отв. ред. проф. Е. А. Суханов. – 2 – е изд., пераб. и доп. – М.: Издательство БЕК, 1998. – с.
23. Гражданское уложение Германии: Ввод. закон к Гражданскому уложению / Пер. с нем. В. Бергман; введ. сост. научн. редакц. А.Л. Маковский и др. – 2 – е изд., доп. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – 816 с.

24. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / Пер. с франц. В.Захватаев; Предисловие: А.Довгерт, В.Захватаев. – К.: Истина, 2006. – 1008 с.
25. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав [Текст] / В. П. Грибанов – М.: Статут, 2001. – с.
26. Грибанов В.П. Основы гражданского, трудового, земельного и колхозного права. – Москва, 1973 – с.
27. Григорчук М. В. Поняття захисту прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання. – [Електронний ресурс] – http://apnl.dnu.in.ua/4_2016/7.pdf
28. Гук А. Деякі питання недійсності правочинів в контексті судової практики. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2364/Huk_Deiakii%20pytannia%20nediisnosti%20pravochyniv%20.pdf?sequence=3&isAllowed=y
29. Гутников О.В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания / О.В. Гутников. – М.: Бератор – Пресс, 2003. – С. 344 – 349.
30. Давидова І. В. Недійсність правочинів, укладених внаслідок помилки та обману: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Давидова Ірина Віталівна. – Одеса, 2011. – 189 с.
31. Дзера О.В. Розробка механізму правового регулювання договірних відносин у підприємницькій діяльності / За ред. Академіка АПрН України В.В. Луця. – К.: НДІ приватного права та підприємництва АПрН України, 2009. – 320 с.
32. Дзера О.В., Отрадна О.О. Недійсність правочину за новим Цивільним кодексом України / О.В. Дзера, О.О. Отрадна // Юридична Україна. – 2003. – №10. – С. 5–18.
33. Диба І. Недійсність правочинів, вчинених під впливом тяжких обставин / І. Диба // Юридичний вісник України. – 2005. – №30. – С. 9–11.
34. Длугош О. І. Недійсність правочинів із дефектами волі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / О. І. Длугош. – К.: Науково – дослідний інституту приватного права і підприємництва НАПрН України, 2013. — 18 с.
35. Длугош О. І. Недійсність правочинів з дефектами волі: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / О. І. Длугош. – К.:

Науково – дослідний інституту приватного права і підприємництва НАПрН України, 2013. — 156 с.

36. Єфімов О. Недійсні правочини та їх податкові наслідки // Бухгалтерія. — 2012. — № 37. — С.51 – 55. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yefimov.com.ua/?p=382>.

37. Жуков М.С. Особливості визнання господарських договорів недійсними та неукладеними // Юридичні науки «проблеми та перспективи» м.Ужгород 12 – 13 грудня 2014 – С. 43 – 48 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/law/08dec2014/09.pdf>.

38. Заборовський В.В., Попович Р.В. Правочини з вадами волі: основні теоретичні аспекти – серія Право. Випуск 31, Том 2. – С. 18–22.

39. Злотник І. М. Воля юридичної особи / І. М. Злотник // Юриспруденція: теорія і практика. – 2006. – № 8. – С. 41–48.

40. Іванова С. М. Система способів цивільних прав та інтересів за законодавством України / С. М. Іванова // Актуальні проблеми держави і права. – 2006. – №. – С.337 – 345.

41. Иоффе О.С. Ответственность по гражданскому праву / О.С. Иоффе. – СПб.: Издательство Ленинградского университета, 1955. – 340 с.

42. Исрафилов И. Кабальная сделка / И. Исрафилов // Законность. – 2000. – № 2. – С. 24–26.

43. Козирева В. П., Гаврилішин А. П. Процедури примирення при вирішенні спорів. – [Електронний ресурс] – http://law.nau.edu.ua/images/Наука/Наукovij_jurnal/2015/statji_n3_36_2015/25.pdf

44. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

45. Кот О. Природа недійсних правочинів / О. Кот // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 4 (59).– С. 108–119.

46. Котин В. Фиктивные сделки в предпринимательской деятельности // Законность. – 1996. – № 10. – С. 15 – 22.

47. Кальмук А.І. Цивільне право України: Курс лекцій: МВС України Івано – Франківське училище міліції. – Івано – Франківськ, 2007. – 457 с.

48. Квасніцька О. О. Міжнародний комерційний арбітраж як альтернативний спосіб вирішення спорів у сфері будівництва // Науковий

вісник міжнародного гуманітарного університету. — 2012. — № 3. — С. 68–72.

49. Крат В.І. Недійсність правочинів, вчинених під впливом обману // «Часопис Київського університету права». – 2012. – №3. – Ст. 189–192.

50. Кратенко М.В. Оспаривание невыгодных условий договора // Арбитражная практика ... торгового права. Т.ІІ: Товар. Торговые сделки. М.: «Статут», 2003. – 544 с.

51. Крисань Т.Є. Збитки як категорія цивільного права України : автореф. дис. на здобуття наук.ступ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 — 2008. – 22 с.

52. Ландкроф С.М., «Основи цивільного права» – Київ, «Радянська школа», 1948 рік – с.

53. Литвиненко В.І., Хатнюк Н.С. Правові засади визнання господарських договірних зобов'язань недійсними на підставі впливу тяжких обставин та на вкрай не вигідних умовах // Європейські перспективи: Науково – практичний журнал. – К., 2016. – №3. – С.119 – 129.

54. Матвеев И.В. Правовая природа недействительных сделок : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / И.В. Матвеев – М., 2004. – 19 с.

55. Меєр Д.І. Російське цивільне право – Москва, 1994 – с.

56. Мейер Д.И. Русское гражданское право : в 2 ч. / Д. И. Мейер; [по исправл. и допол. 8 – му изд. 1902 г.]. – М. : Статут. – Ч. 1. – 1997.– с.

57. Макарчик В. С. Основи римського приватного права. Навчальний посібник / В.С. Макарчик . – [2 – е вид, доп.]. – К.: Атака, 2003.–С. 184 – 186; Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву. – 2 – е изд. доп./ Ф.С. Хейфец – М.: Юрайт, 1999. – 164 с.

58. Малінська С.М. Практика розгляду справ про визнання прилюдних торгів недійсними. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://hra.court.gov.ua/sud2090/inf_court/generalization/civil4.

59. Маслов В.Ф Радянське цивільне право. – Київ, «Вища школа», 1983 р. – С. 203 – 204.

60. Матвеев И. В. Правовая природа недействительных сделок : автореф. дис. на соис. ученой степени канд. юрид. наук. / И. В. Матвеев ; Науч. рук. А. Н. Копылова. – М., 2002. – 26 с.

61. Митрофанов І. І., Гайкова Т. В. «Шкода» та «збитки» : співвідношення понять // Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського. Випуск 3/2012. № 74. – С. 199 – 205.
62. Новицкий И.Б. Сделки. Исковая давность: Курс гражданского права. – М.: Госюриздат, 1994. – 248 с.
63. Науково – практичний коментар Господарського кодексу України / [кол. авт.: Беяневич О. А., Вінник О. М., Щербина В. С. та ін.]; за заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Щербини. – [2 – е вид., перероб. і допов.]. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 720 с.
64. Науково – практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / [за ред. О. В. Дзери (пер. авт. кол.), Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця]. – [2 – е вид., перероб. і доп.]. – К. : Юрінком Інтер, 2006–2006. – Т. 2. – 2006. – 1088 с.
65. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве: уч. пособие / Смирнов В. Т., Собчак А. А. – Л.: ЛГУ, 1983. – 152 с.
66. Оніщенко Н. Принцип законності: природа та сутність в умовах демократичних змін // Віче. – 2012. – № 12. – С.
67. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: Підручник / О.А. Підпригора, Є.О. Харитонов. — К.: Юрінком Інтер, 2003. – 371 с.
68. Підлубна Т. М. Право на захист цивільних прав та інтересів [Текст]: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03 / Т. М. Підлубна. – К., 2009. – 18 с.
69. Подоляк С.А. Правові підстави та наслідки визнання господарських договорів недійсними та неукладеними в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 / Подоляк С.А. — К.: Інститут держави і права ім. В. М.Корецького НАН України, 2010. — 16 с.
70. Подцерковний О. П. Загальні та спеціальні норми: проблеми виявлення та вирішення конкуренції / О. П. Подцерковний // Вісник господарського судочинства України. — 2009. — № 6. — С.
71. Постанова Верховного суду України від 19 квітня 2016 року у справі № 21 – 4985а15 – [Електронний ресурс]. — Режим доступу :[http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/5B5B284763437CE8C2257FBE002A9395](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/5B5B284763437CE8C2257FBE002A9395).

72. Постанова Вищого господарського суду України від 07 червня 2011 року, справа № 8/151 (15/145). – [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень: сайт. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/16464534>.

73. Постанова Вищого господарського суду України від 23 вересня 2014 року у справі № 5011 – 34/10316 – 2012 року – [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40641859>.

74. Постанова Пленуму Верховного суду Російської Федерації № 25 від 23.06.2015 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.supcourt.ru/Show_pdf.php?Id=10121.

75. Постанова Судової палати у господарських справах Верховного суду України від 23.12.2015 року справа № 3 – 1143гс15 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54630884>.

76. Постанова Судової палати у господарських справах Верховного суду України від 01.07.2015 року справа № 3 – 1958гс15 (910/24029/13) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46803652>.

77. Потопальський С. С. Підстави та наслідки недійсності підприємницьких договорів (на матеріалах практики господарських судів) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / С. С. Потопальський. – Київ, 2007. – 20 с.

78. Павлова И. Воля и волеизъявление участников сделки: «Закон», Москва., 2002. – №1. – С. 1.

79. Паладій М., Шевелева Т. Не хочете вирішувати конфлікт у суді – зверніться до медіатора / М. Паладій, Т. Шевелева // Інтелектуальна власність. – 2006. – № 12. – С. 4 – 7.

80. Побіянська Н.Б., Хатнюк Н.С. Визнання недійсним договору, вчиненого під впливом тяжких обставин і на невігідних (кабальних) умовах, як спосіб захисту прав суб'єктів господарювання // Право.ua: науково – практичний журнал з проблем конституційного, цивільного, кримінального, екологічного та інших галузей права. Харків: ХНВУС, 2017. №3. С.184–190.

81. Побіянська Н. Б. Особливості відшкодування матеріальної шкоди, як наслідок визнання господарського зобов'язання недійсним //

Науковий вісник публічного та приватного права: збірник наукових праць. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2018. № 1. С. 50–53.

82. Побіянська Н. Б. Актуальні питання сучасного реформування господарського законодавства // Верховенство права: міжнародний науковий журнал. Молдова, 2019. № 1. С. 138–143.

83. Податковий кодекс України: від 2 грудня 2010 р., № 2755–VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011, № 13–14, № 15–16, № 17. – Ст. 112.

84. Проелектронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 року № 851 – IV. – [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України: сайт. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/851> – 15.

85. Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22 травня 2003 року № 852 – IV. – [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України: сайт. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/852> – 15.

86. Про іпотеку: Закон України від 5 червня 2003 року № 898 – IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 38. – Ст.313.

87. Про оренду державного і комунального майна: Закон України від 3 жовтня 2019 року № 157 – IX // Відомості Верховної Ради України. – 2020. – № 4. – Ст.25.

88. Про оренду землі: Закон України від 6 жовтня 1998 року № 161 – XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 46 – 47. – Ст.280.

89. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 7 грудня 2000 року № 2121 – III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 5 – 6. – Ст.30.

90. Огляд практики застосування арбітражними судами статей 178 і 179 Цивільного кодексу Російської Федерації : Інформаційний лист Вищого арбітражного суду Російської Федерації від 10.12.2013 рік № 162 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.arbitr.ru/as/pract/vas_info_letter/102236.html

91. Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України : Інформаційний лист Вищого

господарського суду України від 07.04.2008 р. № 01 – 8/211. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v_211600 – 08]

92. Про доповнення Інформаційного листа Вищого господарського суду України від 15.03.2011 р. № 01 – 06/249 «Про постанови Верховного суду України, прийняті за результатами перегляду судових рішень господарських судів»: Інформаційний лист Вищого господарського Суду України від 20.10.2015 р. № 01 – 06/1837/15. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.arbitr.gov.ua/news/1864/>.

93. Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань: Закон України від 22 листопада 1996 р. // Відомості Верховної Ради. – 1997. – № 5. – Ст. 28.

94. Про внесення змін і доповнень до деяких постанов пленуму Вищого господарського суду України: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України № 6 від 10.07.2014 року [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України: сайт. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0006600-14/para135#n135>

95. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання відносин між кредиторами та споживачами фінансових послуг: Закон України від 22 вересня 2011 р. № 3795 – VI // Відомості Верховної Ради України. 2012. – № 21. – Ст.197.

96. Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 29 травня 2013 р. № 11 // Вісник господарського судочинства. – 2013. – № 4. – С. 22. – [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України: сайт. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13>.

97. Про захист прав споживачів: Закон України від 12 травня 1991 року № 1023 – XII // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 30. – Ст.379.

98. Про ліцензування певних видів господарської діяльності: Закон України від 1 червня 2000 р. (за станом на 16 травня 2007 року) // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – №36. – Ст. 299.

99. Про порядок визнання правочинів недійсними: Лист Міністерства юстиції України від 30.10.2008 р. № 1022 – 0 – 1 – 08 – 19 //

Бізнес – Бухгалтерія – Право. Податки. Консультації. — 2008. — № 47. — С. 42.

100. Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами: Рішення Конституційного Суду України від 24 березня 2005 р.у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 1.17 статті 1, статті 8 Закону України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v002p710-05/sp:wide>.

101. Про приватизацію державного і комунального майна: Закон України від 18 січня 2018 р. // Відомості Верховної Ради. — 2018. — № 12. — Ст.68

102. Про страхування: Закон України від 7 березня 1996 року № 85/96 – ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 18. — Ст. 78.

103. Про судову практику в справах про визнання угод недійсними: Постанова Пленуму Верховного суду України від 28.04.1978 р. № 3. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу :<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-78>.

104. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного суду України від 06.11.2009 року за реєстром № 9. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>.

105. Про третейські суди : Закон України від 11 травня 2004 року № 1701 – IV // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 35. — Ст. 412.

106. Практика розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними : узагальнення Верховного суду України від 24.11.2008 року — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0003700-08/>

107. Прилуцький Р.Б., Зерниченко А.А. Щодо проблеми визнання господарських договорів недійсними // Юридична наука. — № 2/2014 — С. 41 — 53 — [Електронний ресурс]. — Режим доступу:[file:///C:/Users/Nelli/Downloads/jnn_2014_2_6%20\(13\).pdf](file:///C:/Users/Nelli/Downloads/jnn_2014_2_6%20(13).pdf).

108. Присяжнюк В.П. Цивільно – правова відповідальність за збиток і шкоду, що завдані працівникам правоохоронних органів: автореф. дис. на

здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 // В. П. Присяжнюк. – К., 2011. – 18 с.

109. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11.01.2001 року № 2210 – III – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2210-14/page3>

110. Про захист суспільної моралі: Закон України від 20.11.2003 року № 1296 – IV. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15>

111. Постанова Вищого господарського суду України від 09.06.2011 року по справі № 14/456 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vgsu.arbitr.gov.ua/docs/28_3295986.html.

112. Постанова Вищого господарського суду України від 11.05.2012 року по справі № 21/5005/14068/2011 [Електронний ресурс] // Вищий господарський суд України: сайт. URL: <http://document.ua/pro-stjagnennja-sumi-doc132833.html>.

113. Постанова Вищого адміністративного суду України від 14.11.2012 р. № К/9991/50772/12 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://document.ua/pro-viznannja-nechinnim-ta-skasuvannja-podatkovogo-rovidomle-doc122304.html>.

114. Постанова Вищого господарського суду України від 15.01.2013 року у справі № 10/5005/608/2012 — Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28681690>.

115. Постанова Верховного суду України від 19.08.2014 р. №3 – 56гс14 // «Закон і бізнес». – 2014. – № 39. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zib.com.ua/ua/102083> – vsu_zrobiv_visnovok_stosovno_dogovoru_ustupki_prava_vimogi.html

116. Постанова Верховного суду України від 01.07.2015 року у справі № 3 – 195гс15 [Електронний ресурс]. — Режим доступу <http://reyestr.court.gov.ua/Review/46803652/>

117. Постанова Верховного суду України від 01.12.2015 року у справі № 826/15034/14 – [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/54688725>.

118. Про медіацію: проект Закону України від 17.12.2015 р. № 3665– [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=3665&skl=9

119. Рішення Вищого господарського суду України по справі № 910/361/14 від 09.11.2017 року. – [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень: сайт. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70163955>.

120. Романюк Я.М. Особливості визнання недійсними договорів, укладених на прилюдних торгах [Текст] / Я. М. Романюк // Вісник Верховного Суду України. – 2011. – № 12. – С. 43 – 44.

121. Романюк Я.М. Коментар постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. №9 "Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними". Практика розгляду Верховним Судом України цивільних справ про визнання правочинів недійсними [Текст] / Я. М. Романюк. – Київ : Істина, 2012. – С.168 – 171.

122. Романюк Я.М. Підстави і цивільно – правові наслідки визнання правочину недійсним (на матеріалах судової практики) [Текст]: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Я. М. Романюк; наук. кер. В. М. Коссак; Національна академія наук України. – Київ: 2010. – 16 с.

123. Ромащенко І. Співвідношення термінів «охорона» та «захист»: теоретичний та практичний цивільно – правові аспекти // Юридична Україна. — 2013. — № 8. — С. 57–60.

124. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия. – Л., 2002. – 247 с.

125. Рум'янцева В.В. Проблеми захисту прав суб'єктів підприємницької діяльності в господарських судах України – [Електронний ресурс] – https://minjust.gov.ua/m/str_1956.

126. Рясенцев В.А. Радянське цивільне право, частина 1 – Москва, 1986 р. – с.

127. Семенов М.І. Дійсність договорів (актуальність питання теорії і практики) – «Юрист», 2001. – № 4. – С. 15 – 23.

128. Советское гражданское право [Текст] / Под ред. В. Ф. Маслова и А. А. Пушкина. В 2 – х ч. Ч.1. – Харьков, 1983. – с.

129. Совгиря О.В. Конституційне право України. – [Електронний ресурс] – <http://westudents.com.ua/glavy/61949> – 2 – konstitutsyn – zagaln – zasady – organzats – zdysnennya – derjavno – vladi – v – ucran.html

130. Солод І.В. Самозахист суб'єктом господарювання своїх прав та інтересів / І.В. Солод // Актуальні проблеми держави і права. – 2015. – Вип. 75. – С. 381.

131. Самойленко А. Альтернатива судовим баталіям: переговори, медіація та третейський суд / А. Самойленко // Правовий тиждень. – 2010. – № 17. – 27 квітня. – С. 1 – 2.

132. Свердлык Г. А., Страунинг Э. Л. Защита и самозащита гражданских прав: учеб. пособие . — М. : Юристь, 2002. — С. 123.

133. Сидельников Р. Н. Самозащита гражданских прав: необходимость терминологической определенности // Проблемы законности / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х.: Національна юридична академія України, 2005. — № 72. — С. 28–35.

134. Сидельников Р.Н. Ознаки самозахисту цивільних прав / Р.Н. Сидельников // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 2 (37). – С. 222.

135. Скловський В. Захист володіння, отриманий за недійсним договором // «Господарство і право» – 1998 рік, № 12 – С.34 – 38.

136. Смоли С.В. Визнання недійсним припиненого правочину: аналіз практики вищих судів. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lg.arbitr.gov.ua/sud5014/4673456/279659/>

137. Стефанчук М.О. Проблеми юридичної техніки статті 13 Цивільного кодексу України/ Університетські наукові записки. – 2005. – № 1 – 2 (13 – 14). – С.

138. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві [Текст]: автореф. дис. док. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Р. О. Стефанчук. – К., 2007. – 28 с.

139. Судова практика з розгляду цивільних справ про захист прав споживачів (2009 – 2012 рр.) : Витяг із аналізу до друку підготували суддя Верховного Суду України Т.Є. Жайворонок і головний консультант управління вивчення та аналізу судової практики // С.В. Павловська – [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0006700> – 13.

140. Толстой В.С. Законодавство про договори: спірні питання практики його застосування. – Москва, 1982 рік – С. 8 – 9.

141. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Саратов: Изд – во Саратовского университета, 1973. – 456 с.

142. Ухвала колегії суддів Верховного Суду України від 6 липня 2011 року у справі № 6 – 28595св09 // Аналіз практики застосування судами статті 16 Цивільного кодексу України. – [Електронний ресурс] – [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/6AF1EBA6DF621DED C2257CE60053FFC3](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/6AF1EBA6DF621DED C2257CE60053FFC3)

143. Фігель А. А. Цивільно – правовий захист житлових прав фізичних осіб [Текст]: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03/ А. А. Фігель. – К., 2012. – С.

144. Хейфец Ф.С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву – 2 – е изд. доп. / Ф.С.Хейфиц – М. Юрайт, 1999 – 164 с.

145. Хатнюк Н. С. Заперечні угоди та їх правові наслідки: автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Н. С. Хатнюк – К., 2003. – 18 с.

146. Хатнюк Н.С. Заперечні угоди та їх правові наслідки: дис. на здобуття наук.ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.03 / Н.С. Хатнюк – К., 2003. – 218 с.

147. Хатнюк Н.С. Збіг тяжких обставин як підстава визнання правочину недійсним / Хатнюк Н.С. // Збірник тез наукових доповідей V Міжнародної науково – практичної конференції молодих учених (20 – 21 березня 2009 року): Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку / Укладач М.Л. Варченко, М.Л. Толстіхін, І.Ф. Урина. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин нац. Ун – ту ім. Лесі Українки, 2009. – С.300 – 303.

148. Хатнюк Н.С. Недійсні правочини за новим Цивільним кодексом України // Матеріали науково – практичної конференції “Новий Цивільний і Кримінальний кодекси – важливий етап кодифікації законодавства України”. – Івано – Франківськ: Юридичний інститут Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника. – 2002. – С. 77 – 79.

149. Хатнюк Н.С. Правові наслідки визнання угоди недійсною // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – К.: НАВСУ, 2002. – № 4. – С. 89 – 96.

150. Хрімлі О. Г. Захист прав інвесторів у сфері господарювання: теоретико – правовий аспект. – Монографія, Київ. – 2016. – С. 273 – 274 – [Електронний ресурс] – http://unba.org.ua/assets/uploads/news/Hrimli_Ok.pdf

151. Хрімлі О.Г. Самозахист як форма захисту прав інвесторів у сфері господарювання // Господарське право і процес. – 2016. – №8. – С. 66.
152. Цивільне право в Україні: Курс лекцій: У 6 – ти томах. Т.1. / [О.Л. Зайцев, Є.О. Мічурін та ін.]; за ред. Р.Б. Шишки та В.А. Кройтора – Харків: Національний університет внутрішніх справ, 2004.– с.
153. Цивільне право України: Академічний курс: підруч.: У двох томах [Текст] / За заг. ред. Я. М. Шевченко. – Т. 1. Загальна частина. – К.: «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – с.
154. Цивільне право України: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти / Азімов Ч.Н., Сібільов М.М., Борисов В.І. та ін.; за ред. Ч.Н. Азімова, С.Н. Приступи, В.М. Ігнатенка. – Х.: Право, 2003. – 368 с.
155. Цивільне право України: Підручник. У 2 – х кн. / Боброва Д.В., Дзера О.В., Довгерт А.С. та ін.; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – Т.1. – 861 с.
156. Цивільний кодекс України : від 16 січня 2003 року № 435–IV // ВВР. – 2003. – №№ 40 – 44. – Ст. 356.
157. Цивільний кодекс України: Науково – практичний коментар [Текст]: пояснення, тлумачення, рекомендації з використ. позицій вищ. суд. інстанцій, М – ва юстиції, науковців, фахівців . – Х.: Страйд, 2010. – (Серія "Коментарі та аналітика") (Правникам, нотарям, адвокатам, суддям, викладачам, студентам). – Т. 4: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки / Т. В. Бобко [та ін.] ; за ред. проф. І. В. Спасибо – Фатєєвої. – 2010. – с.
158. Черевко П. П. Взаємодія цивільного та цивільного процесуального права при укладенні мирової угоди в цивільному процесі / П. П. Черевко // Право і Безпека. – 2012. – № 5. – С. 223 – 226.
159. Шахматов В.П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия. – Томск: Изд – во: Томского ун – та, 1999. – 310 с.
160. Эрделевский А. Недействительность сделок, условия, виды, последствия // Закон. – 2002. – № 1. – С. 5 – 15.

Відомості про авторів

Побіянська Неллі Борисівна, народилася 01 жовтня 1982 року в місті Звенигородка Черкаської області, громадянка України, національність – українка, зареєстрована та проживаю в м.Звенигородка Черкаської області.

1999-2004 рр. - навчалась у Національній академії внутрішніх справ України на юридичному факультеті, отримала диплом за спеціальністю «Правознавство».

З 25 серпня 2004 року по 01 березня 2005 року стажувалась у приватного нотаріуса Звенигородського районного нотаріального округу Черкаської області Бедратої Наталії Миколаївни.

З 13 травня 2005 року по теперішній час займається приватною нотаріальною практикою по Ватутінському міському нотаріальному окрузі Черкаської області, на підставі Свідоцтва про здійснення нотаріальної діяльності № 5650 від 12 квітня 2005 року, виданого Міністерством юстиції України.

2011-2012 рр. член методичної ради при Черкаському обласному управлінні юстиції.

Станом з 2005 року по 2019 року як приватний нотаріус Ватутінського міського нотаріального округу Черкаської області, вчинила 80 826 нотаріальних дій. Станом з 01 січня 2013 року по 30 червня 2019 року як державним реєстратором Речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, зареєстровано 42 663 заяви, відкрито 20797 розділ щодо об'єктів нерухомого майна, зареєстровано 24 320 прав власності на об'єкти нерухомого майна, зареєстровано 24 369 інших речових прав на нерухоме майно, зареєстровано (накладено) 107 обтяжень (заборон відчуження об'єктів нерухомого майна). Також здійснюються функції суб'єкта первинного фінансового моніторингу (в межах виконання Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризм»), реєстратора обтяжень рухомого майна, а також державного реєстратора юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань.

2013 року вручено почесну відзнаку Нотаріальної палати України. 2018 року Нотаріальною Палатою України було вручено подяку.

З 2015 року по 2019 рік навчалась у докторантурі та аспірантурі ПрАТ «Вищий навчальний заклад Міжрегіональна академія управління персоналом» на кафедрі цивільного, трудового та господарського права Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого згідно теми дисертаційного дослідження: «Визнання господарського зобов'язання недійсним як спосіб захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання».

Хатнюк Наталія Сергіївна народилася 17 серпня 1979 році, у м. Львові, громадянка України, національність – українка, зареєстрована та проживаю в м. Києві.

1996-2000 рр. – закінчила Національну академію внутрішніх справ України м. Києва факультет підготовки спеціальних підрозділів кримінальної міліції по боротьбі з організованою злочинністю та економічно злочинністю, отримала диплом з відзнакою за спеціальністю «Правознавство», кваліфікація юрист.

2000-2003 рр. навчалась у докторантурі та ад'юнктурі Національної академії внутрішніх справ України на кафедрі цивільного права та процесу згідно теми дисертаційного дослідження: «Заперечні угоди та їх правові наслідки».

У 2003 році отримала науковий ступінь кандидата юридичних наук, за спеціальністю: 12.00.03 – цивільне право; цивільний процес; сімейне право та міжнародне приватне право.

У 2010 році отримала вчене звання доцента на кафедрі правового регулювання економікою Державного вищого навчального закладу «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана» (Атестат доцента від 09.11.2010 ДЦ №024075);

2015-2019 рр. навчалась у докторантурі та аспірантурі ПрАТ «Вищий навчальний заклад Міжрегіональна академія управління персоналом» згідно теми дисертаційного дослідження: «Система податкових правовідносин: теорія та практика правового регулювання в Україні»

У 2019 році отримала науковий ступінь доктора юридичних наук, за спеціальністю: 12.00.07 - адміністративне право, інформаційне право, фінансове право.

Загальний стаж роботи 19 років, із них педагогічної роботи у вищих навчальних закладах становить близько 15 років у межах спеціальності 12.00.03 - цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право, 12.00.04 - господарське право, господарське процесуальне право, міжнародний комерційний арбітраж та 12.00.07 - адміністративне право, інформаційне право, фінансове право.

2003-2007 рр. перебувала на посадах науково-педагогічного складу у Національній академії внутрішніх справ України:

- 2003-2006 рр. викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Національній академії внутрішніх справ України;

- 2006-2007 рр. старший викладач кафедри цивільного права та процесу Національній академії внутрішніх справ України.

2007-2017 рр. перебувала на посадах науково-педагогічного складу Державного вищого навчального закладу «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана»:

- з вересня 2007 року - 2016 рік доцент кафедри правового регулювання економіки;

- з 2016 року по 2017 рік доцент кафедри фінансового права.

З 2017 року по вересень 2018 року перебувала на посадах науково-педагогічного складу Інституту права імені Володимира Великого ПрАТ «Вищий навчальний заклад Міжрегіональна академія управління персоналом».

- з вересня 2017 року - по вересень 2018 професор кафедри цивільного, господарського та трудового права;

- з грудня 2017 року по травень 2018 рік вчений секретар Спеціалізованої вченої ради за спеціальністю 12.00.04 - господарське право, господарське-процесуальне право (2017 - 2018 р.р.).

2018 по 2020 рік перебувала на посадах науково-педагогічного складу Факультету права та міжнародних відносин Київського університету імені Бориса Грінченка:

- з 5 вересня 2018 року – 2019 рік перебувала на посаді доцента кафедри публічного та приватного права Факультету права та міжнародних відносин Київського університету імені Бориса Грінченка

- з вересня 2019 року по теперішній час перебуваю на посаді професора кафедри публічного та приватного права Факультету права та міжнародних відносин Київського університету імені Бориса Грінченка

З 2003 року за сумісництвом перебувала на посадах науково-педагогічного складу у вищих навчальних закладах:

- *доцент* кафедри цивільно-правових дисциплін Київського університету ринкових відносин (2004-2007р.р.);

- *доцент* кафедри цивільного та трудового права Академії праці та соціальних відносин Федерації профкомів України (2004-2007 р.р.);

- *доцент* кафедри цивільного права та процесу Міжнародного університету "Україна" (2004-2006 р.р.);

- *доцент* кафедри господарсько-правових дисциплін Академії праці та соціальних відносин Федерації профкомів України (2008-2010 р.р.);

- *доцент* кафедри правознавства Національного лінгвістичного університету (2010-2012р.р.);

- *професор* кафедри цивільного, господарського та трудового права Інституту права імені Володимира Великого ПрАТ "Вищий навчальний заклад Міжрегіональна академія управління персоналом" (2015 - 2019 р.р.).

Перелік наукових та навчально-методичних праць становить **159** назв, із них наукових **86**, навчально-методичних **26**, після захисту кандидатської дисертації опубліковано **100** праць, приймала участь у роботі **50** наукових конференцій, є автором **підручників**: "Цивільне право України. Договірні та недоговірні зобов'язання" (К., 2006) - з грифом МОН (у співавторстві); "Цивільне право України. Загальна частина" (К., 2006) - з грифом МОН (у співавторстві); "Цивільне право України. Договірні та недоговірні зобов'язання" (К., 2008) - з грифом МОН (у співавторстві); "Господарське право", загальна частина (К., 2011) - з грифом МОН (у співавторстві); "Господарське право", особлива частина (К., 2011) - з грифом МОН (у співавторстві); "Корпоративне право" (К., 2013) (у співавторстві); Цивільне право України: Загальна частина (К., 2014) (у співавторстві); **навчальних**

посібників: "Цивільне право України. Загальна частина" (К., 2003) (у співавторстві); "Цивільне право України" (К., 2004) - з грифом МОН (у співавторстві); "Цивільне право України" (К., 2004) (у співавторстві); "Страхове право" (К., 2004) - з грифом МОН (у співавторстві); "Цивільне право України. Особлива частина" (К., 2004) - з грифом МОН (у співавторстві); "Цивільне право України. Особлива частина. Недоговірні зобов'язання" (К., 2005) - з грифом МОН (у співавторстві); "Цивільне право України. Особлива частина. Договірні зобов'язання" (К., 2005) - з грифом МОН (у співавторстві); "Страхове право" (К., 2012) - з грифом МОН (у співавторстві); "Вирішення господарських та зовнішньоекономічних спорів" (К., 2014) - з грифом МОН (у співавторстві); **навчально-методичних посібників:** "Правове регулювання банкрутства в Україні" (К., 2004); "Міжнародний комерційний арбітраж" (К., 2004); "Міжнародне приватне право" (К., 2006); **Методичні матеріали з дисципліни "Податкове право"** (К., 2014); **Методичні матеріали з дисципліни "Податкове право"** (К., 2016); **науково-практичний коментар** Закону України "Про вищу освіту" (К., 2014), ЦПК України, ГПК України (у співавторстві).

З 2010 року виступаю керуючим партнером ТОВ «Юридична компанія Хатнюк і Партнери».